

АЗƏРБАЈЧАН ДИЛИ
ВƏ ƏДƏБИЈЈАТ

тəғриси

АЗƏРБАЈЧАН
МƏКТƏБИ

БАКЫ-1979

2

АЗƏРБАЈЧАН ДИЛИ

В Ө

АПРЕЛ — ИЮН

ƏДƏБИЈАТ ТƏДРИСИ

1978

(Методик мәчмүә)

«Азәрбајчан мәктәби»

№ 2 (102)

журналына əlavə

МҮНДƏРИЧАТ

Методика вә тәчрүбә

Ə. Əфəндизадә — Дәрс планы дәрсә һазырлығын әсас шәр- тидир	3
Б. Əһмәдов — Алгоритм вә дил тә'лиминдә онун јери	12
Д. Бахшәлијев — Хитабларда дурғу ишарәләринин тәдриси- нә даир.	18

Нәзәри гејдләр

М. Əһмәдов — Əфсанә вә онун жанр хүсусијјәтләри.	21
--	----

Иш јолдашларымыз

А. Еминов — Алијә мүәллимә кими.	26
--	----

Програм лајиһәләри

IV—VIII синифләр үчүн Азәрбајчан дили вә IV—X синифләр үчүн әдәбијјат програмлары (лајиһә).	29
--	----

Сизин китаб рәфиниз үчүн

«Бәди әсәрләрдә данышыг дилинин грамматик хүсусијјәт- ләри»	93
«Әдәбијјатшүнаслыг терминләри лүғәти».	94
«Азәрбајчан дили».	95

Методика вэ тэчрүбэ

ДЭРС ПЛАНЫ ДЭРСЭ ҢАЗЫРЛЫҒЫН ЭСАС ШЭРТИДИР

Ә. ӘФӘНДИЗАДӘ

педагожи елмлэр доктору

АЗЭРБАҢЧАН дили вэ әдәбијат тәлими системинин сәмәрәли тәшкили, һәр шејдән әввәл, дәрс вахты режминә риәјәт етмәк тәләбни гаршыја гојур. Ахы мүәллимин шакирдләрлә гаршыдыглы фәалијјәти мүәјјән вахт өлчүсүндә—45 дәгигәлик дәрс саатында һәјата кечирилир. Демәк, тәлимин мөгсәдәјәнлү апарылмасы просеси бүтөв күнләрлә, саатларла јох, дәгигәләрлә өлчүлүр. Буна көрәдир ки, һәр дәрсин гаршысында гојулан вәзифәләри мүвәфғәијјәтлә һәјата кечирмәк үчүн дәрсин һәр дәгигәсиндән гәнаәтлә вэ сәмәрәли истифадә етмәјә мүһүм бир тәләб кими бахылмалыдыр. Әкс һалда дәрсин кејфијјәти һаггында сәһбәт ола билмәз. Мәһз буна көрәдир ки, мүәллимин педагожи әмәјинин планлашдырылмасы хүсуси әһәмијјәт кәсб едир; бу планлашдырма һәм тәдрис или үзрә, һәм дә саатлара вэ дәгигәләрә көрә апарылыр.

Планлашдырма ишинә адәтән, тәгвим планынын тәртибиндән башланылыр; белә ки, бу планлашдырылмада програм материаллары, еләчә дә тәдрис просеси илә әлагәдар диқәр ишләр (јазы ишләри, тәқрарлар вэ с.) ајлар, рүбләр үзрә тәгвимә көрә бөлүшдүрүлүр. Орада јалныз програмда көстәрилмиш бөлмә вэ ја бүтөв мөвзуларын адлары, онлара ајрылмиш үмуми саатларын мигдары вэ һәр мөвзунун (бөлмәнин) кечиләчәји тарих гејд олушур.

Тәгвим планы тематик вэ ја күндәлик планларын тәртиби үчүн әсас тутулур.

Тематик план програмын, бир нөв, эмэли мэгсэдлэрэ үжүнлашдырылмыш даһа дэгийг «варианты», «синонимидир». Елә буна көрөдир ки, мүөллимлэрин әксәријјәти тематик планы чох заман «програма» кими баша дүшүрләр. Бу «ејниләшдирмә» сәһв дә олса, мүәјјән объектив сәбәблә бағдыр.

Програма материалларынын вә бүтүн тәдрис просесинин конкрет саатлар үзрә планлашдырылмасында, о чүмлөдән һәр бир дәрсә аид планын тәртибиндә тематик план өзүл ролуну ојнајыр, мәркәзи јер тутур. Тематик планын тәртибиндә вачиб мәсәләләрдән бири дәрс системинин тәшкилини һәлл етмәкдән ибарәтдир; бу системә биликлэрин верилмәси вә мөһкәмләндирилмәси, тәкрат вә үмумиләшдирмәлэрин апарылмасы, јазы ишлэринин јеринә јетирилмәси, билик, бачарыг вә вәрдишлэрин јохланмасы кими мәсәләләр дахилдир.

Көрүндүјү кими, јахшы вә мэгсәдәүјүн тематик план (рүблүк, јарымиллик вә иллик) тәртиб етмәк һеч дә асан иш дејил. Бәлкә дә буна көрөдир ки, мүөллимлэримиз тематик планы һазыр шәкилдә әлдә етмәјә даһа чох мејл көстөрирләр. Әслиндә бу, пис чәһәт дејил. Хүсусән кәнч мүөллимлэрин буна еһтијачы бөјүкдүр. Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, методик әдәбијјатын, јахуд мүөллимлэри тәкмилләшдирмә институтларынын төвсијә етдиклэри һазыр тематик планларә мүөллимлэримизин һәмишә бир еһкам кими јанашмаларына һагг газандырмаг олмаз. Бәлә планлашдырмалары јалныз тәхмини нүмунәләр һесап етмәк лазымдыр. Мүөллим ишләдији мәктәбдәки вә өз синфиндәки вәзијјәти, шәраити нәзәрә аларат, лазым билдији һалда, һәмин «нүмунәләрә» мувафиг коррективләр вермәкдән чәкинмәмәлидир.

Планлашдырманын һәлледици вә сон мәрһәләси конкрет дәрс планларынын тәртиби илә баша чатыр. Мүөллимин әсл мүстәгиллији, бачарыгы, һүнәри, ишкүзарлыгы, мәс'улијјәтчилији, һәтта салигәси дә дәрс планынын тәртибиндә үзә чыхыр. Әкәр мүөллим тәгвим вә тематик планлары һазырламагда, әсасән, «үзүндәнкөчүрмә үсулундан» истифадә едирсә, дәрс планынын тәртибиндә өзүнүн там мүстәгиллијинә әсәланыр. Һәмин планда бир нөв, мүөллимин дәст-хәтти өз излэрини тапыр. Буна көрөдир ки, ејни синифдә ејни фәндән дәрс дејән бир мүөллимин күндәлик планы башга мүөллимин ишинә јарамыр; шакирд ишчалары кими, биринин планы, дикәриникинә охшаја билмир.

Дәрс планы ән конкрет, ән оператив вә имкан дахилиндә ән гыса пландыр. Бәлә гыса планлар дүшүнүлмүш шәкилдә елә тәртиб олунмалыдыр ки, оилардан һәр биринин архасында 45 дәгийәлик дәрс чанлансын. Әлбәттә, бу чанланманы, әсасән, планын тәртибчиси ајдын дујар, башгалары исә ондан анчаг тәхмини нәтичә чыхара биләрләр.

Дәрс планынын тәртиби үчүн стандарт схем тәклиф етмәк чәтиндир вә бәлкә дә мүмкүн дејил. Бу, һәр шејдән әввәл, мүөллимин педагожи усталыг сәвијјәси, билик даирәси, тәчрүбәлилик дәрәчәси илә әлағәдардыр.

Дәрс планыны стандарт схем әсасында тәртиб етмәјин чәтинлији бир дә ондан ирәли кәлир ки, мөвзулар мүхтәлиф олдуғу кими, дәрсин типлэри дә мүхтәлиф олур. Бу бахымдан, ајдын мәсәләдир ки, јени билик верән дәрслә, биликлэрин тәкратына, јахуд билик вә бачарыгларын јохланмасына һәср олунан дәрсләр үчүн тутулан планлар бир-биринә охшаја билмәз.

Ахы ејни бир мөвзунун тәдрисиндә ајры-ајры габагчыл мүөллимләр тәлимин методларындан, васитә вә јолларындан һеч дә ејни шәкилдә истифадә етмирләр. Оилардан һәр биринин өз методик арсеналы олур. Дәрс планларынын тәртибиндә кәскин фәрглэрин мејдана кәлмәсинә тәсир көстөрән тәбии амилләрдән бири мәһз бунула әлағәдардыр.

Дәрс планларынын конкретлији өзүнү онда көстөрир ки, орада дәрсин ајры-ајры элементлэри (мәсәлән, грамматик төһлил, лүғәт үзрә имла вә с.) гејд едилмәклә јанашы онларын тәчһизи дә нәзәрдә тутулур; мәсәлән, дәрсдә истифадә олуначаг төһлил нүмунәлэри (сөзләр, чүмләләр) верилир, лүғәт үзрә имланын мәтни әһәтә олунур, әјани вәсаитин ады көстөрилир вә с.

Мүөллимин һансы метод вә пријомлардан истифадә едәчәји дәрс планында мүтләг өз әксини тапмалыдыр; лакин буну метод вә пријомларын адларыны дәрс планларында гејд етмәклә мөһдудлашмаг мәнасында баша дүшмәк доғру дејил. Методлардан истифадә планын өзүндән, онун мәзмунундан доғмалыдыр. Мәсәлән, тутат ки, планда јени мөвзу кими кечилән ара сөзләрә аид гејд олунур:

1) Ашағыдакы чүмләләрдән ибарәт дил материалы үзәриндә шакирдлэрин мүшаһидәсини тәшкил етмәк (чүмләләр ајрыча көстөрилир).

2) Шакирдлэри дәрсликдәки (сәһ...) нәзәри материалы мүстәгил өјрәнмәјә чәлб етмәк.

3) Мөвзу үзрә мұсаһибә апармаг. Бурадан ајдын олур ки, мұәллим јени мөвзунун тәдри-синдә үч методдан—дил материалы үзәриндә мұшаһидә; дәрслик үзәриндә иш вә мұсаһибәдән истифадәјә үстүнлүк вермәји нәзәрдә тутур.

Дәрә планында шакирдләрин фәрди хусусијјәтләриниң өлчүлүб-бичилмәси, сорғуја һансы шакирдләрин чөлб олун-масынын мүмкүн гәдәр нәзәрдә тутулмасы да онун конкрет-лијини мұәјјән едән чәһәтләрдәндир.

Бир чәһәти дә хусуси олараг гејд етмәк лазымдыр: дәрә планы һәмшә фәрди характер дашыјыр. Белә ки, мұәлли-мин јарадычы фәәлијјәти, онун иш системи дәрсин мұхтә-лиф мәрһәләләриндә өз әксини тапыр.

Инди исә өз ишинин устасы олан мұәллимләрин дәрә планларыннан бир нечә нүмунә кәстәрәк.

VIII синиф (мұәллим И. Әһмәдов—Нефтчала рајону).

Мөвзу: «Табели мурәккәб чүмлә һаггында анлајыш».

Ев тапшырығы үзрә сорғу.

1. Тахтада табесиз мурәккәб чүмләјә вә һәмчинс үзвлү чүмләјә аид нүмунәләр (һәрәсинә бир нүмунә) јазыр, онла-рын грамматик әсасыны кәстәрир (шакирдин фамилијасы).

2. Евә верилмиш чалышмадакы табесиз мурәккәб чүм-ләләри охујур, тәрифи әзбәр сөјләјир (шакирдин фамили-јасы).

3. Табесиз мурәккәб чүмләләрдә һансы бағлајычыларын ишләндијини сөјләјир вә мисаллар кәстәрир (шакирдин фа-милијасы).

Галан шакирдләр табесиз мурәккәб чүмләјә аид нүмунә-ләр дүшүнүрләр (4 нәфәрдән сорушурам).

Мисал кәстәрилән нүмунәләр нә үчүн мурәккәб чүмлә-ләрдир? Онларда веркүл һарда гојулур?

Јени материалын өјрәнилмәси.

Ашағыдакы чүмләләри диктә едирәм:

1) Биз истәјирик (нә?) ки, дунјада һамы әмин-аманлыг шәраитиндә јашасын. 2) Мейдинин арзусу бу иди (нә иди?) ки, кеч-тез јенә рәссамлыга гајытсын. 3) Кәлмишәм (нә үчүн?) ки, бир гәдәр ачыг данышаг. 4) Торпагы нә гәдәр әзизләсән (нә гәдәр?), бир о гәдәр чох памбыг кәтүрәрсән.

Дәрд шакирди тәһлилә чөлб едирәм. Бүтүн синфин иш-тиракы илә нәтичә чыхарылып:

а) һиссәләрдән бири дикәриндән асылыдыр; асылы һис-сә әсас һиссәдәки фикри бу вә ја дикәр чәһәтдән тамамла-јыр; б) будаг чүмләләр мұхтәлиф суаллара чаваб олур; в) табели мурәккәб чүмлә табесиз мурәккәб чүмләдән фәрг-ләнир.

...нөмрәли чалышма үзәриндә иш.

Ев тапшырығы: § 57, чалышма...

VII синиф (мұәллим В. Гурбанов—Бакы, 179 нөмрәли мәктәб).

Мөвзу: «Мүәјјәнлик билдирән тә'јини сөз бирләшмәси».

Ев тапшырығынын јохланмасы вә сорғу.

1) Сөз бирләшмәләри мөвзусу үзрә фронтал сорғу апа-рылып.

2) Ики шакирди (фамилијалары) карточка-суаллар үз-рә тахтада ишләмәјә чөлб етмәк; бир шакирдә исә (фамили-јасы) евә верилмиш тапшырыгдан сөз бирләшмәләрини се-чиб кәстәрмәји тәләб етмәк, сөз бирләшмәләри һаггындакы нәзәри материалы данышдырмаг.

3) Шакирдләри бир-биринин ев тапшырығыны јохлама-ға чөлб етмәк.

Јени материалын өјрәдилмәси.

I. Мұшаһидә материаллары үзәриндә шакирдләрин мүс-тәгил ишләринин тәшкили (нүмунәни кодоскоп васитәсилә нүмајиш етдирирәм):

..кәндимиз...	күчәләри...
...достлуғумуз...	тарихи...
хамторпагчылар..	гәһрәмәнлыг..
Гәзахыстан...	рајонлар...
Совет Иттифагы Гәһрәмәны...	вәсигә
тәсәррүфат...	инкишаф...
торпаглар...	суварылма..
мелиорасија...	кәмәк...
Бамдакылар..	шүчаәт...

Чәдвәл үзәриндә апарылачаг ишләр:

1) нөгтәләрин јеринә мұвафиг шәкилчиләр әләвә етмәклә сөз бирләшмәләри дүзәлдиб јазмаг; бу иш һәм фәрди јолла (јазы тахтасында), һәм дә коллектив шәкилдә јеринә јетире-лир; 2) артырылмыш шәкилчиләрин грамматик мә'насын сорушмаг; 3) «Тә'јини сөз бирләшмәләри» вә јахуд «јијәлик һал бирләшмәләри» терминләри үзрә нәтичә чыхармаг; 4) тә-рәфләрин ифадә васитәләри һаггында мә'лумат вермәк (мұса-

нибә йолу илә); 5) иҗәлик һалда олан сөzlәрнн аҗрылыгыда ан-лаҗыш билдирмәмәси, анд олдуғу сөzlә бирликдә бир анлаҗыш билдирмәси һаггында јени билнк вермәк; 6) сәнин китабын—китабын чилди, чилдин тәмиз сахланмасы тигли сөз бир-ләшмәләрнндә -ын; -ин шәкилчиләрннн грамматик мә'на-лары үзәрнндә мүгајисә апармаг; 7) иҗәлик һал шәкилчиләи илә II шәхснн тәкиннн мәнсубијјәт шәкилчиси һаггында ал-горитмик јолла нәтичә чыхарылмасына наил олмаг.

II. Иҗәлик һаллы бирләшмәләрнн мәтндән сечилмәси (дәрсликдәки 59 №-ли чалышмадан). Мәктәблиннн орфо-графнја лүғәтнндән истифадә етмәклә исим+исим; сифәт+исим; исим+сифәт; әвәзлик+исим моделләринә ујғун сөз бир-ләшмәләрнн тәртиб етдирмәк.

III. Мүәјјәнлик билдирән тә'јини сөз бирләшмәләрннн гурулушу һаггында мә'лумат. Бу типли бирләшмәләрнн тә-рәфләриннн кенишләндирилмәси (Л. И. Брежневнн «Кичик торпаг», «Хам торпаг», «Дирчәлиш» әсәрләриндән сечилән нүмунәләр үзрә).

IV. Мүәјјәнлик билдирән тә'јини сөз бирләшмәләрннн мүрәккәб адларла мүгајисәси; онларын чүмләдә мүбтәда, хәбәр, тә'јин, тамамлыг, зәрфлик вә хитаб вәзифәсиндә чы-хыш едә билмәси.

Евә тапшырыг: § 8; верилмиш сөз бирләшмәләрнндән истифадә етмәклә кичик бир инша јазмаг.

Сөз бирләшмәләри:

а) Азәрбајчанын ән көзәл кушәләрнндән бири, ...мәнзә-рәләри, бураја кәләнләрин истираһәти; туристләрин кәзинти-ләри; дәвләтимизин гајғысы; пионерләрин сағламлыгы; он-ларын тәшәккүрү, б) гәһрәман Вјетнам халгынын әдаләтли мүбаризәси; совет адамларынын гардашлыг көмәји; сүлһүн тәнтәнәси; јер үзәрнндә әдаләтли сүлһүн инсанларын ән бә-јүк арзусу олмасы.

IV синиф (мүәллим Н. Мәммәдова—Бакы, 18 нөмрәли мәктәб).

Мөвзу: «Чүмләннн баш үзвләри».

Дәрсин кедиши.

Ев тапшырыгы үзрә сорғу.

Дәрл шакирдә карточка верилир, онлар һазырлашана кимнн тапшырыг фронтал јолла јохланылыр.

2) Карточка үзрә һазырлашан шакирдләрин чаваблары динлән-нилир вә тәһлид олунур.

3) «Чүмләннн мәгсәдә көрә нөвләри» вә «Нида чүмләси»

мөвзулары үзрә верилмиш биликләр перфокарт вәснәсилә јохла-нылыр.

Дидактик материал:

1. Букунку иши сабаһа гојма.
2. Совет халгына ешг олсун!
3. Ағач бар кәтирәндә башыны ашағы әјәр.
4. Чан де, чан ешит.
5. Чох бил, аз даныш.
6. Аначан, «5» алмышам!
7. Икид өләр, ады галар.
8. Јахшылыг ет, миннәт гојма.
9. Сән һансы мәшғәләни чох севирсән?
10. Дост дар күндә сынанар.
11. Сән бәјүјәндә нә олачагсан?
12. Неч кәслә гајдасыз данышма ки, сән ахырда утаныб үзр

истәјсән.

4) Лүғәт үзрә имла апарылыр.

Сөзләр:

экскаватор, тәсәррүфат, республика, тә'чили, магнитофон, аэродром, верталјот, мүнбит, мүһит.

Һәмнн сөзләрдән ибарәт әјани вәсаит лөвһәдән асылыр (онларда орфограмлар башга рәнкдә верилир). Шакирдләр сәһвлә-рини өзләри дүзәлдирләр.

Јени мөвзунун тәдриси.

1) Чүмлә үзвләри һаггында ибтидан синифләрдә кечилмишләр тәһрир едилир (мүсаһибә вә бир-ики чүмләннн тәһлили јолу илә).

2) Ашағыдакы чүмләләр кодоскоп вәснәсилә экрана салыныр вә тәһлил олунур:

Пионерләр дүнән дүшәркәдән гајытдылар.

_____ дүнән дүшәркәдән _____

Пионерләр гајытдылар.

Рә'на дәрсдән сонра дибчәкләри сулајачаг.

_____ дәрсдән сонра _____

Рә'на сулајачаг.

Нәтичә чыхарылыр:

1) Мүәјјән бир фикри ифадә етмәкдә баш үзвләр әсас рол ојнајыр. Она көрә дә мүбтәда вә хәбәрә чүмләннн әсасы дејилир.

2) Мүбтәда чүмләдә ким вә нә һаггында данышылдыгыны, хәбәр исә мүбтәдаја аид һәрәкәт вә һөкмү билдирир.

3) Мүбтәда ким? нә? хәбәр исә нә етди? нә едир? нә едәчәк? вә с. суаллардан биринә чаваб олур.

Кечмә намәрд көрпүсүндән, гој апарсын сел сәни.

4) Мүбтәда вә хәбәрдән башга, галан үзвләр икинчи дәрәчәли үзвләр адланыр.

5) Чүмлә тәһлил едәркән әввәл хәбәри, сонра мүбтәданы тап-маг лазымдыр.

74-чү чалышма үзәрнндә иш апарылыр.

75-чи чалышмадакы чүмләләр бащ үзвләринә көрә тәһлил едилир.

Ев тапшырыгы: § 21; 76-чы чалышма, лүғәт үзрә имладакы сөзләри чүмләләрдә ишләтмәк.

X синеф (мүәләим III. Мөммәдони—Бақы, 140 нөмрәли мәк-
тәб)

Мөвзү: С. Вурғунун «Муган» поемасының төһлили.

Дәрсин мәгсәди

а) билик: мүәллим шәрһинни, һабелә дәрсликдәки мәт-
нин әсәсли сурәтдә мөһкәмләндирилмәси; б) тәфәккүрүп ий-
кишафы: Сарванын гәләбәсинә сәбәб олан шәраитин мүстә-
һна сурәтдә мүәҗҗәләндирилмәси вә бу әсәсдә фактик ма-
териалын төһлили. в) тәрбијә: совет адамларының әмәк чәб-
һәсиндәки гәһрәманлығыны дәрк етмәк әсәсында әмәјә мә-
һәббәт һисси вә кәңчләрә әмәк тәрбијәси үчүн лазым олан
кеҗфијјәләр ашыламаг.

Дәрсин кедиши

1) Кечмиш дәрсин (поемадан парчалар әзбәрләмәк) со-
рушуб шакирдләрин (фамилијалары) билијини гижмәтләң-
дирирәм.

2) Һал-һазырда да фәал мөвге тутан С. Вурғун гәһрә-
манларының— Сарван вә Маңјанын фотошәкилләрини нүма-
јиш етдирир, онларын барәсиндәки әләвә мә'луматы әдәбиј-
јат дәфтәринә гејд етдирирәм.

3) Әсәрдәки әсәс сурәтләрин төһлили (бу заман әсәрдән
нүмунәләр шакирдләрә сөјләдиләр вә синифдә мәктәблилә-
рини фәаллығы тә'мин едиләр).

4) Мөвзү суал-чавабла мөһкәмләндирилир.

5) «Совет өлкәсиндә әмәк инсаны учалдыр» (С. Вурғун
«Муган» поемасы үзрә) мөвзусунда јазылачаг иншанын
планы тутулур.

6) Евә тапшырыг: «Муган» поемасындакы Сарван вә
Маңја сурәтләрини сәчијјәләндирирәм вә ишәјә һазырлаш-
маг.

Синифдәнхариш иш: «Халг шаири Сәмәд Вурғун» тәдрис
фильминә бахыш (дәрсдән сонра); Сәмәд Вурғунун ев музе-
јинә күтләви кедиш (тарих).

Көрүндүјү кими, бу нүмунәләрин һеч бири өз тәртиби
бахымындан бир-биринә охшамаг; бири чох гыса, дикәри
нисбәтән кенишдир, бириндә дидактик материаллар даһа
чох әһәтә олунмуш, дикәриндә јалһыз нүмунәләр верилмиш-
дир вә с. Лакин онларын һәр бири мүәллимин дәрсә мәс-
улијјәтлә һазырлығыны әкс етдирә билир.

Кәстәрилән нүмунәләрдән гаршыја белә бир суал чыха
биләр: дәрс планында дәрсин мәгсәди, тәһһиз вә һабелә
мүәллимин һансы методлардан истифадә едәчәји дә ајрылыг-

да гејд олунмалыдырмы? Тәһһрүбә кәстәрир ки, мүәллимлә-
рин бир чоху планда буялары хүсуси олараг әкс етдирир-
ләр. Онлар белә һесап едиләр ки, һәммин мәсәләләр планын
өз мәзмунундан ирәли кәлмәлидир. Е'тираф етмәк лазым-
дыр ки, бу мұлаһизәдә мүәҗҗән һәгигәт вар. Елә буна көрә
дә дил-әдәбијјат үзрә тәтбиғ олунан планда мәгсәд, тәһһизат
вә ја методларын кәстәрилиб-кәстәрилмәсинә чидди нөгсан
кими јанашмаг доғру дејил.

Дәрс планларының тәртибиндә ајдынылыға, сәлигәдилијә
дә диггәт јетирмәк мүнүм шәртләрдәндир. Бу, ики чәһәтдән
әһәмијјәтлидир: а) мәктәб рәһбәрләри, методист вә инспек-
торларын дәрсләрә, мүәллимин ишинә нәзарәтини асанлаш-
дырмаг бахымындан; б) ејни планда мұвафиг корректәләр
апармагла ондан мүәллимин сонракы илләрдә дә истифадә
едә билмәсинә имкан јаратмаг бахымындан.

Дәрс планындан тәкрат истифадәни асанлашдырмаг
үчүн бә'зи тәһһрүбәли мүәллимләрин һәр синфә аид дәрс
планларыны ајрыча карточкалар (мәсәлән, 20x14; 16x12 вә
с. өлчүсүндә) шәклиндә һазырлајыб кичик говлугларда сах-
ламасы үсулу һағлы олараг тәғдир олунур. Мәсәлән, Марту-
ни рајонунун Әмираллар кәнд мәктәбинин мүәллими Рамиз
Рүстәмов бир нечә илдир ки, бу үсулдан истифадә едир вә
бунун әлверишлилијиндән разы галдығыны билдирир.

Халг маарифин инкишафына партија вә һөкүмәтимизин
кәстәрдији бөјүк гајғы һазыркы дөврдә тә'лим-тәрбијә иши-
ни, о чүмләдән һәр бир дәрсин сәмәрәлилији вә кеҗфијјәтини
јүксәлтмәјә хүсуси диггәт јетирмәји тәләб едир.

Мәһз буна көрәдир ки, чари илин феврал ајында маа-
риф назири, академик М. Мөһдизадә дәрс планларының тәр-
тиби мәсәләләринә тәләбаты артырмаг, һәммин саһәдәки нөг-
санлары арадан галдырмаг үчүн тә'сирли тәдбирләр мүәҗ-
җәләндирилмәсини тә'мин етмәклә әләғәдар хүсуси әвр вер-
мишдир. Әмрин мәзмуну «Азәрбајҗан мүәллими» гәзетинин
23 феврал тарихли нөмрәсиндә чап едилмишдир. Бу мөғалә
ејни заманда һәммин әмрин јеринә јетирилмәсини тә'мин ет-
мәкдә, күман олунур ки, мүәллимләримизин ишинә аз-чох
әстигамәт вермәк бахымындан фәјдалы олачагдыр.

АЛГОРИТМ ВЭ ДИЛ ТЭЛИМИНДЭ ОНУН ЈЕРИ

Бәшир ӘБМӘДОВ
педагожи елмлер доктору, профессор

«АЛГОРИТМ» сөзү IX әсрдә јашамыш көркәмли өзбек ријазиијатчысы хорезмли (Әл-Хорезми) Мәһәммәд Муса оғлунун тәхәллүсүндә әмәлә кәлмишдир. Белә ки, «Әл-Хорезми» сөзү Авропада тәләффүз бахымындан тәһриф олунмуш вә нәтичәдә алгоритм шәклинә дүшмүшдүр. Ријазии әмәлләрин јеринә јетирилмәси үчүн атылан ардычылы аддымларын, даһа доғрусу, јеринә јетирилмәли олан һәрәкәтләрин әһәмијјәтини илк дөфәләгиг шәкилдә мәнз Әл-Хорезми ифадә етдијиндән «алгоритм» аңлајышыны онун ады илә бағламағы лазым билмишләр. Инди тәһлимлә әлагәдар оларағ алгоритмни хүсусијјәтләрини тәһгиг етән мүтәхәссисләрин фикринчә алгоритм мүәјјән бир грудда бирләшән мәсәләләрин һәлләи үчүн һәјата кеңирилчәк һәрәкәтләрин, јеринә јетирилчәк ишләрин, ичра олуначағ әмәлләрин дүзкүн нәтичә вермәсиндән өтрү зәрури ардычылы көстәришләр, командалар системиндән ибарәтдир. Верилән командалар, көстәришләр мәсәлә һәлли просесиндә шакирдләрин һамысы тәрәфиндән ејни шәкилдә баша дүшүлүр вә онлар мүәјјән шәраит дахилиндә ејни чавабы ала билирләр. Мәсәлән, фәрз едәк ки, шакирдләрә ашағыдакы мисалы һәлл етмәк тапшырылмышдыр:

$$\frac{100 : (2+3)^2}{(4+6) (2+8)} =$$

Һәмни мисалы дүзкүн һәлл етмәкдән өтрү шакирд әввәлчә верилән мәлүмлары тәһлил едир, баша дүшүр ки, бурада сурәт вә мәхрәч вардыр; 100 рәгәминдән сонра бөлмә ишарәси гојуламушдур; ики үстәкәл үч квадрата јүксәлдилмәлидир вә с. Бу чүр анализ (вә синтез) фәәлијјәтиндән сонра ичра илә бағлы олан әмәлијјат просеси башланыр. Әкәр шакирд һәмни просесдә ардычылылығы көзләмәсә, һөкмән сәһв чаваб алычағдыр. Она көрә дә шакирдә ашағыдакы алгоритм (көстәришләр системи) верилир: 1) сурәтдә верилмәли квадратјүксәлтмә әмәлијјатыны ичра ет, 2) јүзү квадратјүксәлтмәдән алдығын чаваба бөл, 3) мәхрәчдә верилмәли рәгәмләри әјрылығда топла, 4) топламадан алдығын чаваблары бир-биринә вур, 5) сурәти мәхрәчә бөл. Көстәришлән ардычылылығы үзрә һәрәкәт едән вә әмәлләри дүзкүн јери-

нә јетирән шакирдин чавабының доғру олачағына шүбһә галмыр.

Көрүндүјү кими, бурадакы алгоритм мүәјјән гајдаларын ардычылы јеринә јетирилмәсиндән ибарәтдир, лакин «гајда» вә «алгоритм» һеч дә ејнијјәт тәшкил етмир. Белә ки, бүтүн алгоритмләр өз маһијјәтинә көрә гајда вә ја гајдалар системиндән ибарәт олдуғу һалда, һеч дә һәр чүр гајданы алгоритм һесаб едә билмәрик. Мисал үчүн, «чүмләдә һәмчинс үзвләр садалајычы интонасија илә дејилир вә јазыда онларын арасында веркүл ишарәси гојулур» һөкмү грамматик гајдалардан биридир, анчағ алгоритм дејил. Сәбәби исә одур ки, һәмни гајдада садалајычы интонасијанын өзүнү һечә мүәјјәнләшдирмәк һаггында шакирдә конкрет көстәриш верилмәмишдир. Елә буна көрә дә шакирдләр һәмни гајданы билдикләри һалда белә, бәзән јазыда веркүл ишарәсини дүзкүн ишләтмирләр. Үмумијјәтлә, нәзәри биликләрин әмәли тәтбиғи үчүн алгоритми билмәјин мүстәсна әһәмијјәти вардыр. Бу фикрин ајдын баша дүшүлмәси үчүн бир факта нәзәр салағ. Мәлүмдур ки, шакирдләр сифәтин вә тәрзи-һәрәкәт зәрфинин тәрифини демәкдә бир о гәдәр дә чәтинилик чәкмирләр (јәни гајданы билирләр), амма «јахшы чалышырам» типли чүмләләрдәки «јахшы» сөзүнү чох вахт сифәт һесаб едирләр. Демәли, сифәтин вә тәрзи-һәрәкәт зәрфини тәрифләри дә грамматик гајдалар сырасына дахилдир, лакин бунларын һеч бири алгоритм дејилдир. «Һәрәкәтин һечә ичра олундуғуну билдирән вә һечә? нә чүр? суалларына чаваб олан сөзләрә тәрзи-һәрәкәт зәрфи дејилир» тәрифинин (башга сөзлә, гајданын) дүзкүн тәтбиғи үчүн шакирд ашағыдакы алгоритм үзрә һәрәкәт етмәлидир: 1) (гајдада) тәрифдә «вә» бағлајычысы иштирак едирсә, она диггәт јетирмәлисән ки, тәрзи-һәрәкәт зәрфи һесаб етдијин сөз һәм «вә» бағлајычысына гәдәр (јәни һәрәкәтин һечә ичра олунмасы), һәм дә бағлајычыдан сонракы (јәни һечә? нә чүр) суалларына чаваб вермәси) әләмәтләрин һамысыны өзүндә әкс етдирә билсин, 2) әкәр һәмни әләмәтләрдән бири јериндә дејилсә, нәтичә чыхар ки, «јахшы» сөзү тәрзи-һәрәкәт зәрфи дејилдир, 3) әләмәтләриндән бири јериндәдирсә, һөкмән икинчи әләмәтин дә јериндә олуб-олмамасыны јохламаға кеч, 4) икинчи әләмәт дә варса, демәли, һәмни сөз тәрзи-һәрәкәт зәрфидир, һәмни әләмәт јохдурса, онда «јахшы» сөзүнү зәрф адландырмағ сәһвидир вә с. Бу мисал алгоритм јериндә чы-

хыш едэн гайда илэ алгоритм ола билмэжэн гайданы фэргэ лэндирмэк бахымындай јахшы бир амил јеринэ чыхыш едэ билэр. Суал олунур: нэ сәбәбә көрә шакирд тәрифи билдији балда сифәти зәрф вә ја зәрфи сифәт адландырыр? Мәктәб. ли она көрә белә едир ки, зәрфин (вә ја сифәтин) әламәтләринин һамысыны јохламыр, онларын (әламәтләрини) һамысынын јериндә олуб-олмамасына лазыми фикир вермир. «Јахшы» сөзүнү вә нечә? нә чүр? суалларыны көрән кими, сөзү сифәт адландырыр, «һәрәкәтин нечә ичра олунмасы» әламәтинин нәзәрден гачырылмасы, һаггында данышдыгымыз сәһвини баш вермәсинини башлыча сәбәби олур. Алгоритм методу исә бүтүн әламәтләрин јохланылмасыны вә нәзәрә алынмасыны тәләб едир. Бирчә әламәт белә диггәт мәркәзиндә олмаса, чавабын доғрулуғу шүбһә алтына алыныр.

Јери кәлмишкән гејд едәк ки, «алгоритм» вә «метод» анлајышлары да чох вахт гарышыг салыныр. Әслиндә исә бунларын мүәјјән фәрғи вардыр. Белә ки, алгоритмләрин һамысы мәсәлә һәллинин методу јериндә чыхыш едир, амма алгоритм олмајан методлар да мөвчуддур. Демәли, метод алгоритмдән кениш анлајышдыр, ону өз әһатәсинә ала билдир.

Тәлим просесиндә биз ики вәзијәтлә гаршылашырыр: 1) ишин ичрасы үчүн нечә (нә гәдәр) һәрәкәтин тәләб олундуғуну мүәјјәнләшдирмәк вә 2) һәр бир һәрәкәтин нечә јеринә јетирилчәјини ашкара чыхармаг. Алимләр биринчини алгоритмик просес (вә ја алгоритм просеси), икинчини исә алгоритмик көстәриш адландырмағы тәклиф едирләр. Демәли, алгоритм просеси һәрәкәтләр системини, алгоритмик көстәриш исә һәр бир һәрәкәтин нечә ичра олунмасыны әкс етдирир. Јухарыда сифәтлә тәрзи-һәрәкәт зәрфинин фәрғлендирилмәсинә аид вердијимиз мисала нәзәр салсаг, көрәрик ки, алгоритм просеси бахымындан орада ики һәрәкәт тәләб олунур: һәрәкәтин нечә ичра олунмасынын мүәјјәнләшдирилмәси вә нечә? нә чүр? суалларына чаваб вермәк әламәтинин мејдана чыхарылмасы. Алгоритмик көстәриш нөгтеји-нәзәриндән исә, көрдүјүмүз кими, мисалда дөрд маддә верилмишдир. Алгоритмик просеси дил фактынын, нәзәри мә'луматын өз тәбиәтиндән ирәли кәлир, нечә әламәт варса, онларын үзә чыхармағы тәләб едир; алгоритмик көстәриш исә һәмийә әламәтләри мүәјјәнләшдирмәкдән өтрү нечә һәрәкәт етмәк лазым кәлдијини билдирир.

* * *

Биз гејд етдик ки, алгоритмик мәсәләнин һәлли үчүн тәләб олунан ардычыл көстәришләр, командалар системидир. Әкәр бу, доғрудан да, беләдирсә, онда белә бир суала чаваб вермәк лазым кәлир: мәсәлә һәлли ријазийәт вә она јахын олан бир сыра дикәр фәнләрлә (физика, кимја вә с) бағлы олдуғу һалда, алгоритмин дил тәлими илэ нә әлағәси?! Биз кәрәк ја алгоритмин тәкчә мәсәлә һәлли илэ бағлы олмасы фикрини тәкзиб едәк, ја да онун дил тәлими илэ бағлы олмадығыны сүбута јетирәк. Бу проблем тәдигатчылары вахтында марағландырмаш вә онлар мүәјјән мулаһизәләр сөйләмишләр. һәмийә мулаһизәләр сырасында диггәти даһа чох чәлб едәни беләдир: үмумийәтлә, нитг просеси, еләчә дә дил тәлими мәһз мәсәлә һәлли просесидир. Мәсәлә нәдир? Мәсәлә—верилмиш мә'луматлардан чыхыш едәрәк намә'лумун (мәчһулун) тапылмасы просесидир. О јердә ки, мә'лум вар вә она истинад едәрәк намә'луму тапмаг тәләб едилер, демәли, орада мәсәлә мөвчуддур. Бу елми һәгигәти нитг просесинә тәтбиг етдикдә ајдын олур ки, доғрудан да, нитг мәһз мәсәлә демәкдир, нитг просеси мәсәлә һәлли просесиндән башга бир шеј дејилдир.

Мә'лумдур ки, нитгдә ики тәрәф иштирак едир. Бунлардан бири фикрини ифадә едир, дикәри исә һәмийә фикри гаврајыр, баша дүшүр. Фикри ифадә едән тәрәф нә едәчәјини, нә јазачағыны, јәни ифадә етмәк истәдији фикри јахшы билер. Бурада фикир данышан (вә јазан) үчүн мә'лум јериндә чыхыш едир. һәмийә мә'лума әсасланагаг мувафиг форма (сөз, бирләшмә, чүмлә вә с.) ахтармаг мәһз намә'лумун ахтарылмасы демәкдир. Динләјән (охујан) тәрәф үчүн исә, әксинә, форма верилер, һәмийә форма мә'лум јериндә чыхыш едир. Онун вәзифәси һәмийә мә'лума (формаја) истинад едәрәк намә'луму, ифадә олунмуш фикри мејдана чыхармагдан, дәрк етмәкдән ибарәтдир. Фикри ифадә едән тәрәфин нитги продуктив, гәбул едән тәрәфин нитги исә ресептив нитг адланыр. Демәли, продуктив нитгдә мә'лум јериндә фикир чыхыш едир, ахтарылан (намә'лум) јериндә исә форма. Ресептив нитгдә бунун әкси мүшаһидә едилер: форма мә'лум олур, онун ифадә етдији фикир исә ахтарылан, намә'лум һесаб олунур. һәр ики һал ахтарычылыг, һәтта јарадычылыг тәләб едир. Бир дә көрүрсән ки, продуктив тәрәф лазым олан сөзү, сөз бирләшмәсини тапа билмир, бир чүмләнн дөфәләрлә јазыб-позмалы олур. Бу нә демәкдир? Бу о демәкдир ки, о, ах-

тарыланы, намә'луму тапмагда четинлик чәкир, мәсәләнин һәллиндә баш сындырмалы, тәр ахытмалы олур. Һәтта елә һаллар олур ки, сәнәткар индијә кими һеч кәсин ишләтмәди-ји бир сөз јарадыр (бизимләшмәк, сәнсизләмәк вә с. сөзләрин јарадычылары вардыр), ја да сөзү елә бир мөгамда ишләди ки, ону өзүндән эввәлкиләр ишләтмәмишләр (улдузлар, сајрышмасы С. Вурғун тәрәфиндән ишләдилмишдир). Бир дә көрүрсән ки, Сөз чыхыр чејран далына, һәсрәт галыр гафијә вүсалына... Бәли, сәнәткар она лазым олан сөзү (намә'луму, ахтарыланы) һеч дә асанлыгла әлдә етмир.

Ресептив нитгдә дә белә һаллар аз мүшаһидә едилмир. «Чан нәнә, бир нағыл да де» чүмләсиндә мәнтиги вурғуну һансы сөзүн үзәринә салмаг лазым олдуғуну шакирд асанлыгла мүәјјәнләшдирә билмир. «Јенә көјләрдәдир шаир хәјалын» чүмләсиндә шаир сөзүнүн һитаб јериндә ишләнибишләнемәсәсини мүәјјәнләшдирмәкдән өтрү «тәдгигат апармаг» лазым кәлир. Гачарын мәшһур кәламы (О да кор бәхтимә гисмәт олмады...) мүбаһисәјә сәбәб олур: вурғу «кор» сөзүнүн үзәриндә олмалыдыр, јохса «о» әвәзлијинин? Бизим мәгсәдимиз чоһлу фактлар кәтирмәк дејилдир. Бир һечә мисал әсасында да сүбут едә биләрик ки, истәр продуктив, истәрсә ресептив нитг верилмиш мә'лумлар әсасында намә'лумларын ахтарылмасы просесидир, мәсәлә һәлли просесидир. Тәдгигатчылар продуктив нитг просесини **коммуникатив-лисани, ресептив нитги исә лисани-коммуникатив** мәсәлә һәлли кими шәрһ едилрәр. Коммуникатив-лисани мәсәлә һәлли просесиндә фикир мә'лум јериндә чыхыш етдији кими, лисани-коммуникатив просесдә дә форма мә'лум јериндә чыхыш едир.

* * *

Шакирдин дил тә'лиминдә бурахдығы сәһвләрин башлыча сәбәбләри ашағыдакылардан ибарәтдир: о һансы әләмәтләри мүәјјәнләшдирмәк лазым олдуғуну билмир; әләмәтләри билдикдә исә онлары мәһз һечә ајырмаг лазым кәлдијини мүәјјәнләшдирмәкдә четинлик чәкир; мә'лумдан (вериләндән) намә'лума (ахтарылана) кечид гајдаларыны билмир; кечид гајдасыны билдикдә исә конкрет олараг һечә кечмәли олдуғуну дәрк етмир вә с. Мәсәлән, дејәк ки, шакирдә белә бир талшырыг верилмишдир: (Китаб охујурам) вә «Китаб охунду» чүмләлариндән һансында «китаб»ын тә'сирлик һалында олдуғуну мүәјјәнләшдир.

Бу талшырығын дүзкүн ичрасы үчүн ашағыдакы алгоритм үзрә һәрәкәт етмәк фајдалыдыр.

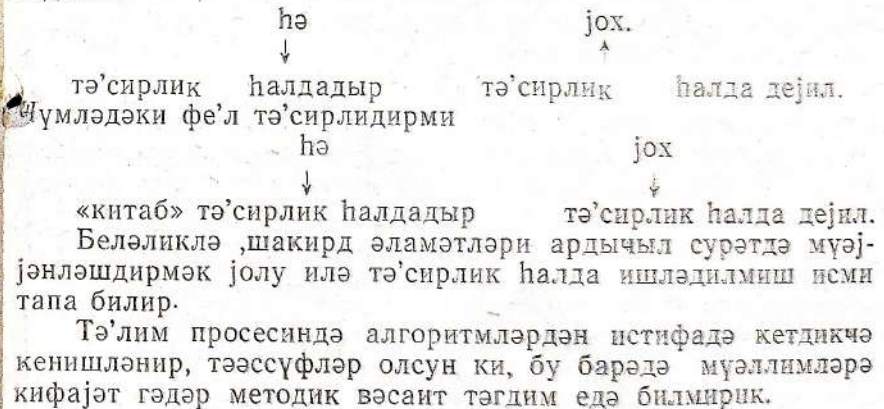
«Китаб» сөзүнү фе'лдән узаглашдыр, јә'ни исимлә фе'л арасында сөз артыр. Бу заман исим—ы шәкилчиси гәбул едәрсә, демәли, о, тә'сирлик һалындадыр (китабы марагла охујурам) вә китаб марагла охунду).

Һәр ики мисалда «китаб» сөзүнүн әввәлине тә'јин артыр. Бу заман исим—ы шәкилчиси гәбул едәрсә, демәли, тә'сирлик һалындадыр (бу китабы охујурам вә бу китаб охунду).

Һәр ики чүмләдә фе'лә фикир вер. Һансы чүмләдәки фе'л тә'сирлидирсә, онунла әлагәјә кирән исим тә'сирлик һалындадыр вә с.

Кәстәрилән алгоритми схем шәклиндә дә верә биләрик: Чүмләләри оху вә онлардан һансында «китаб» сөзүнүн тә'сирлик һалда олдуғуну мүәјјәнләшдир: китаб охујурам; китаб охунду.

«Китаб» сөзүнү фе'лдән узаглашдыр (китабы марагла охујурам; китаб марагла охунду). «Китаб» шәкилчи гәбул етдими?

2. «Азәрбајчан дили вә әдәбијат төдриси», № 2.

ХИТАБЛАРДА ДУРГУ ИШАРЭЛЭРИНИН ТЭДРИСИНЭ ДАИР

Дилан БАХШӘЛИЈЕВ

Марданкерт району. Нарештар көнд мәктәбиний мүвллими.

ГРАММАТИК чәһәтдән чүмлә үзвәри илә бағлы ол мајан сөзләрдә, хусусан хитабларда дургу ишарәләрини тәдрис бөјүк әмәли әһәмијјәтә маликдир. Чүнки шакирдләр бу гәјдәни јахшы өјрәнилкә өз јазылы итгәриндә хитаблардан бачарыгла истифадә едирләр ки, бунун да онларын јазылы итгини үсләүчә зәнкин, мәзмунча долгун олмасында әһәмијјәти аз дүјил. Шакирдләр бу гәјдәни өјрәнмәклә әләгәдәр олараг хитабларда интонасијаја риәјәт етмәк вәрдишләринә дә јијәләтирләр.

Хитаб орта мәктәбдә пәлә ибтидаи синифләрдән өјрәдилир. Лакин VII синифдә онун тәдрисинә даһа кениш јер верилир. Бу синифдә һәмин мөвзуну тәдрис едәркән шакирдләри баша салырам ки, јадыда хитаблар чүмлә үзвләриндән мүүјјән дургу ишарәләри илә үрүлүр. Бу ишарәләрдән һансынын ишләдилмәси чағырын вә мүрачиәтин характериндән асылдыр. Белә ишарәләрдән ән чох ишләнәни веркүл, нидә вә гисмән дә үч нөттәдир.

Мән хитабы тәдрис едәркән јалныз дәрсликдәки мувафиг материалын мәзмунуну шакирдләрә чатдырмагла мәһдуллашмырам; һәмин материалы онлар өзләри дә мүстәгил охујуб өјрәнә билирләр. Дәрси елә гурурам ки, шакирдләр даһа чох өјрәнсинләр, даһа әсәслы биликләрә јијәләнсинләр, дил һадисәләри арасындакы охшар вә фәргли чәһәтләри көрә билсинләр. Бу мәгсәдлә мөвзунун тәдрисиндә мүгајисәли синтактик тәһлилдән кениш истифадә едирәм. Бунун үчүн елә чүмләләр сечирәм ки, онларын тәркибиндәки ејни сөз вә ја сөз бириләшмәси бир һалда хитаб, дикәр һалда мүбтәлә вәзифәсиндә ишләнмиш олсун. Шакирдләрә үч-дөрд сөз верир вә таишырырам ки, һәмин сөзләри мүбтәдә вәзифәсиндә ишләтмәклә нәгли чүмләләр гурсунлар. Сонра бу чүмләләри суал вә әмр чүмләләринә чевириб, мүбтәдалары хитаб вәзифәсиндә ишләтмәји тәләб едирәм. Тәртиб олунмуш чүмләләр мүгајисә едилир. һәмин сөзүн мүбтәдә вә ја хитаб олдуғуну ајдынлашдырмагда шакирдләрин диггәти интонасијаја чәләб олунур:

1) Солмаз Арифи дәрнәјин иши илә таныш етди.

2) Солмаз, Арифи дәрнәјин иши илә таныш ет.

Бу чүмләләрдә Солмаз сөзүндән сонра фасилә едилир вә јадыда веркүл тојулур. Биринчи чүмләдә Солмаз сөзү ади интонасија илә дејилдији үчүн мүбтәдә, икинчи чүмләдә исе мүрачиәт билдирдији вә хусуси интонасија илә фәргләндирилдији үчүн хитабдыр.

Садә хитаблары кенишләндирәрәк мүрәккәб хитаблара чевирумәк үзрә чалышмалар апарырам. Чүнки шакирдләр хитабла ондан асылы сөзләри фәргләндирмәклә чәтинлик чәкирләр. Садә хитаблары мүрәккәб хитаблара чевирәрәк мүрәккәб хитаблары кет-кедә даһа чох сөзлә ифадә етмәји шакирдләрә өјрәдирәм. Мәсәлән:

1) Баһар, сәнин кәлишинлә һәр шеји дәјишир.

2) Еј күнәшин севдалы гызы, сәнин кәлишинлә һәр шеји дәјишир.

Бә'зән чүмләдә бир јох, бир нечә хитаб ишләнир. Онларын бир гисми ејни хитабын тәкраны шәклиндә, бир гисми һәмчинс хитаб шәклиндә, бир гисми исе хитаб вә онун әләвәси шәклиндә ишләнир. Шакирдләрә изаһ едирәм ки, тәкран олунан хитаблар чох заман бир-биринин ардынча кәлир вә интонасијадан асылы олараг араларында ја веркүл, ја да нидә ишарәси тојулур. Мәсәлән:

1) Көзәл вәтән, көзәл вәтән, кешијиндә дурмушам мән.

2) Јаша, баһар! Јаша баһар! Јаша, еј заман!

Һалал зәһмәт шәрәфини өз алнына јаз!..

3) Еј илһам пәриси, Еј азад сәһәр!

Нә гәдәр бәхтијар көрүрәм сизи!

4) Оғул, оғул! бир јахын кәл өпүм сәни.

Хитаб вә онун әләвәси шәклиндә ифадә едилән хитаблар мүрачиәт олунан шәхс вә әшјаны даһа да конкретләшдирмәк мәгсәдлә ишләнир. Бунлар бир-биринин ардынча кәлир, араларында исе веркүл, нидә вә ја тире ишарәси тојулур. Бу чүр хитаблар бир гәдәр гүввәтли тәләффүз едилир. Мәсәлән:

1) Анам, Зүмрүд гушу — кәнүл шәһәри!

Јығдын өз синәнә сән бу гәмләри.

2) Күл, еј назлы Вәтән — Одлар торпағы!

Дуз-чөрәк һазырла гәһрәманлара.

3) Азәрбајжан! Еј көзәл дијар, сәни нечә унутмаг олар.

Шакирдләрә изаһ едирәм ки, бә'зәи чүмләнни әввәлиндә кәлиб жүксәк һисс-һәҗачанла деҗиләрәк, өзүндән сонракы сөз-ләрдән мүәҗҗән фасилә илә аҗрылан хитаблардан сонра үч һөгтә гоҗулур. Мәсәлән:

1. Сәлминназ хала... Ахы сән буну ниҗә мәнән кизләдир-сән? 2. Еһ, аҗ оғул... гочалдым даһа. 3. Агшин... демәк, бизи унутмусан, оғул?

Хитабларда дурғу ишарәләрини кечәркән шакирдләрә мурачиәт характерли мәктуб јаздырырам. Бу, бир тәрәфдән шакирдләрде хитабларла әлагәдар дурғу ишарәләри вәрдишләрини мөһкәмләндирмәҗә көмәк кәстәрир, дикәр тәрәфдән онлары әмәли јазы нүмунәләри үзәриндә ишләтмәҗә имкан верир. Тәчрүбә кәстәрир ки, тә'лим просесиндә белә мәгсәдә-уҗғун әлагәләндирмәләрдән тез-тез истифадә олунмасы чоһ јахшы нәтичә верир.

Мәктуб тәртиби үзрә апардығым чалышма еҗни заманда шакирдләри мүстәгил ишләмәҗә тәһрик едир. Аҗдын мәсәләдир ки, бу типли чалышманы шакирдләр мүхтәлиф мәзмунда **јеринә јетирирләр. Нүмунәләрдән бири илә таныш олаг (шакирд Ш.-нин јаздығы, тәртиб етдиҗи мәктуб):**

«Әзиз анам! Бу мәктубу сәнә дүшәркәдән јазырам. Биширәм деҗәчәксән ки, ниҗә кеч мәктуб јазырсан, аҗ оғул? Мөһрибан анам, бунун күнаһы мәнә деҗил. Һәлә үнванымызы дәгиг билмирәм. Һәр күн бир јердә олурат. Аначан, јадымдан һеч чыхмырсан! Атам кәләндә истәҗирсән онунла кәл. Һавалар һәрдән соҗуҗур. Жакетими кәндәрмәҗи, ана, унутма!

Бурада јахшы достларым вар. Һамыныза чоһлу саламлар кәндәрирләр. Мәнән ниҗаран олма, аҗ ана. Бурада дарыхмаға вахт јохдур.

Һәләлик, мәнним севимли, көзәл анам, сәни өпүр вә бағрыма ба-сырам.

Сағ ол!
Оғлун Шакир»

Үмумијјәтлә, тәчрүбә кәстәрир ки, хитабларда дурғу ишарәләринин бу чүр тәдриси шакирдләри фәаллашдырыр, онларын билик вә бачарығларыны мөһкәмләндирмәҗи тә'мин едир.

ӘФСАНА ВӘ ОНУН ЖАНР ХҮСУСИЈЈӘТЛӘРИ

Магбет ӘМӘДОВ

Азәрбајчан ССР БА Низами адына Әдәбијјат Институтунун
әмәкдашы

Орта мәктәб дәрсликләриндә шифаһи халг әдәбијјатынын тәдрисинә, онун ајрылајры жанрларынын елми изаһына кениш јер верилмишдир. Шакирдләр фолклор васитәсилә халгымызын шифаһи јолла јаратдығы сөз сәнәтинә, бу сәнәтлә әкс етдирилмиш гәдим тәфәккүрүнә, дүнјакөрүшүнә, арзу вә истәкләринә бәләд олурлар. Лакин фолклоршүнаслығымызда бәзи жанрлар тәдгиг едилмәдјиндән орта мәктәб програмларында онлара јер верилмәмиш, нәтичәдә мүәјән нәтинликләрин мејдана чыхмасына сәбәб олмушдур. Белә жанрлардан бири дә әфсанәдир.

Сон заманлар әфсанәләрин топланмасы, тәдгиги сәһәсиндә Азәрбајчан фолклоршүнаслығында хејли ирәлиләјиш мүшаһидә олунур. Бир сыра китаб вә китабчалар¹, тәһлил вә тәдгиг хараһтерли мәгаләләр чапдан чыхмыш, башга мәсәләләрлә әлагәдар бәзи мәнбәләрдә әфсанә һаггында гыса гејдләр едилмишдир².

Әфсанә мәншә е'тибары илә фарс сөзүдүр. Сөз вә термин кими мүхтәлиф мә'налар кәсб едир. Чох заман «пуч»,

1. Азәрбајчан фолклор антоломијасы, II китаб, Бақы, 1968; Јашајан әфсанәләр, Бақы, 1973; Јурдумузун әфсанәләри, Бақы, 1976 вә с.

2. М. Рәфили. Әдәбијјат нәзәријјәсинә кириш, Бақы, 1958, сәһ. 219; В. Вәлијев. Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјаты, Бақы, 1970, сәһ. 281—327; Мир Чәләл, П. Хәлилов, Әдәбијјатшүнаслығын әсаслары, Бақы, 1972, сәһ. 142; Г. Фәрзәлијев. Азәрбајчан халг ләтифәләри, Бақы, 1971, сәһ. 111—112.

«мәнасыз», «бош шеј», «әһәмијјәти олмајан» ифадәләрин сә-
ноними олур:

Сәнсән фикри, зикри, сөзү Вагифин,
Гејри сөз јанында әфсанәдәндир¹.

Вә јахуд:

Доландым дүнјаны, билдим әфсанә,
Бу чаван чанымы ај үзә-үзә².

Ел арасында јалан, әсассыз, ишанылмајан сөһбәтләре
«әфсанәдир», дејирләр. Бу ифадә, көрүнүр, даһа чох ујдурма
мәнасында ишләдилер. Доғрудан да, әфсанәләрин сүжетлә-
риндә, образларында ујдурмалыг әсас рола маликдир.

Әфсанә узун мүддәт нағыллара дахил едилмиш, онун ај-
рыча нөвү, нағыл-әфсанә, әфсанәви нағыллар кими кәстә-
рилмишдир. Анчаг бәдий форманын типі олан жанр өзүндә
елә спесифик хүсусијјәтләри бирләшдирер ки, бу хүсусијјәт-
ләр онун һудудланмасына, бәдий јарадычылыгда сабит је-
ринин мөвчудлуғуна, бунула да дикәр жанрлардан фәрглән-
мәсинә кәтириб чыхарыр. Ејни һадисә, ејни мөвзу мүхтәлиф
жанрларын бәдий объекти ола биләр вә олур. Искәндәр, Шаһ
Аббас кими тарихи шәхсијјәтләр һаггында халг арасында он-
ларла рәвәјәтә, нағыла, әфсанәјә раст кәлирик. Һадисәлә-
рин нәгли, онлара мүнәсибәт вә бу мүнәсибәтләрин бәдий
ифадәси бүтүн жанрларда ејни дејилдир. Даһа доғрусу,
жанр хүсусијјәтләринә көрә «Искәндәрин гаранлыг дүнјаја
кетмәси» нағылына нә рәвәјәт, нә дә әфсанә дејә биләрик
вә јахуд әксинә.

Әфсанә шифаһи јолла јарадылан, сүжетли епик жанр-
дыр. Лакин сүжетләр адәтән кениш дејилдир, әсасән бир
епизодлудурлар. Нағылларда гәһрәманын, һәр һансы обра-
зын фәалијјәти әһәтәли шәкилдә верилерсә, әфсанәләрдә
әһвалатын, мүүјјән шәхслә бағлы һадисәнин јығчам тәфси-
латы илә таныш олуруг. Онларын конкрет, үмуми башлан-
ғычы вә сонлуғу јохдур. Нағылларда истифадә едилән «аз
кетди, үз кетди, дәрә тәлә дүз кетди, ијнә јарым јол кетди»,
«орда ајнан, илинән, бурда ширин дилнән», «адам-адам ијси
кәлир, јағлы бадам ијси кәлир», «40 күн, 40 кечә күләшди-
ләр», «гуш кәлсә, ганад салар, гатыр кәлсә, дырнаг», «көј-

¹ М. П. Вагиф. Әсәрләри, Баки, 1957, сәһ.99.

² Ашыг Алы. Ше'рләри, Баки, 1975, сәһ. 40.

дән үч алма дүшдү, бири мәним, бири өзүмүн, бири дә нағыл
данышанын» вә с. кими штамп ифадәләрә раст кәлирмиш.

Әфсанәләрин башлыча характерик хүсусијјәти фанта-
зијаја, ујдурмаја, мө'чүзәјә, гејри-адилијә әсасланмасыдыр.
Сүжет ја бүтөвлүкдә фантастик, ујдурма олмалы, ја да һе-
кәјәтин нәтичәси, сону гејри-адиликлә, мө'чүзәли шәкилдә
сона јетмәлидир. «Әждаһа бурну»¹ адлы халг әфсанәсинә
нәзәр јетирәк. Әфсанәдә дејилир ки, «Бир оғланла бир гыз
севиширмиш. Гыз чүрдәјини көтүрүб суја енәндә оғлан да
чајын кәнарына кәләр, узун-узады, ширин-ширин сөһбәт
едәрмишләр. Бәдбәхтликлән гыза бир әждаһа да вурулуб-
муш. Күнләрин бир күнүндә гызын далынча суја тәрәф сү-
рүнән әждаһа ону оғланла данышан көрүб гәзәбләнир, ағ-
зыны ачыб гызы камына чәкмәк истәјир. Гызын атасы ишдән
һалы олуб көјләрә әл узадыр вә јалварыр ки, әждаһа даша
дөнсүн. Сөз кишинин ағзындан гуртармамыш әждаһа јерин-
дән тәрпәнә билмир, даша чеврилир. Куја, һәмни вахтдан
гаја «Әждаһа гајасы», «Әждаһа бурну» адланмышдыр.

Мисалдан көрүндүјү кими, әһвалат башланғычда ади
гајдада, реал-һәјәти шәкилдә нәгл олунур. Лакин тезликлә
сүжет дәјишиклијә уғрајыр, бунун нәтичәсиндә дә фанта-
стик, ујдурма сонлугла јекунлашыр. Бир чох дашларын, гаја-
ларын, дағларын, булагларын, чајларын, гушларын, биткилә-
рин адланмалары, јаранмалары һаггындакы әфсанәләр дә еј-
ни хүсусијјәтә маликдирләр («Кәлингәјасы», «Чобан дашы»,
«Дамчы булаг», «Донан булаг», «Шанапипик», «Иса-Муса» гу-
шу» вә с.) Ај вә Күнәш, дикәр сәма чисмләри илә, дағларла
(Гошгар, Кәпәз, Муров, Ағры вә с.) бағлы әфсанәләр исә
тамамилә фантастик, ујдурма сүжетлидирләр. Һәмни әфса-
нәләрдә тәбии чисимләр, чанлы вә чансыз варлыглар инса-
ниләшдирилмиш, инсанлара хас олан хүсусијјәтләр, онлара да
мүнчәр едилмишдир. Бүтүн бунлар, шүбһәсиз, халгын гәдим
дүнјакөрүшү, анимист тәсәввүрләри илә әләгәдардыр.

Умумијјәтлә, һәр ики тип сүжетли әфсанәләрдә изаһәт-
мә хүсусилә нәзәрә чаргыр. Мәсәлән, ајын үзүндә көрүнән лә-
кәнин маһијјәтини дәрк етмәјән инсанлар ујдурма мұлаһизә-
ләр сөјләмәјә мәчбур олмуш, ајла бағлы мүхтәлиф вариант-

1. «Әждаһа бурну» Нахчыван МССР-ин Илич рајонунун Јајчы
кәнди јахынлығындакы бир гајанын адыдыр.

лы эфсанэлэр жаратмышлар. Эфсанэлэрин бириндә дежилли ки, күнәш—ана хәмир јогураркән ај—өвлады дөчәллик едилә она мане олур. Нирсләнән ана хәмирли әли илә ајы вурур Гәмин хәмирин изидир ки, һәлә дә ај бу ләкәни үзүндә кәз дирир.

Тәбиәтин бу кими дәрк едилмәмиш чәһәтләринин, әшәларынн, ајры-ајры варлыгларын јаранма вә адланма сәбәбләринин ујдурулмуш изаһлары онларла эфсанәнн әсас сүжәтинн тәшкил едир.

Мә'лумдур ки, ујдурма нағылларын да әсас әламәтидир. Лакин һәр ики жанрын ујдурмаја әсасланмалары онларын ејнилијинә далаләт етмир. Нағыл ифачыларынын өзләри әсли олмајан јалан, ујдурма данышыгларыны билирләр. Һәлә нағылын киришиндә дејилән «өмрүмдә чох шилә ашы јемешәм, һеч белә јалан демәмишәм», «бири вармыш, бири јохмуш, аллаһдан башга һеч ким јохмуш, бир падшаһ вармыш» ифадәләри данышылачаг мәзмунун бәри башдан тамамла гондармалыгы һаггында хәбәрдарлыг едир. Динләјичиләр дә ешитдикләринә ејни мүнәсибәтдән јанашырлар. Эфсанәләрдә исә вәзијјәт әксинәдир. Сүжәт ујдурма олса да, һекәјәт керчәклик кими тәгдим олунур, динләјичиләр тәрәфиндән дә керчәклик кими гәбул едилер. Чүнки нағыллардан фәргли олараг эфсанәләрдә һаггында данышылан объектләр доғрудан да мөвчуддурлар (реал объектлә-даш, гаја, булаг вә с. илә бағлы нәгл едилмәјән эфсанәләрдән башга) һекәјәтләр һәмин объектләрә истинадән нәгл олунур, онлар һәдисәнн доғрудан да баш вердијинә, реаллығына бир нөв шаһидлик едилрәр. Бу чәһәтдән эфсанәләрдә бәнзәтмәләрин ролуну хүсусилә гејд етмәк лазымдыр. Тәбии әшјаларла, чанлы вә чансыз варлыгларла бағлы данышылан һәр бир эфсанәдә реал варлыгла ујдурулмуш варлыг арасында мүәјјән охшарлыг, бәнзәтмәлик мәһарәтлә, бәдиликлә нәзәрә чарпдырылыр. Инсан формасыны тәхмини дә олса алмыш гајанын арх тәрәфиндән ирилији архасында көрпә шәлләнмиш кәли («Кәли гајасы»), гајанын габаг тәрәфдән јекәлији һәмилә гадына («Кәли гајасы», башга эфсанәдә), булаг сују накам гизын ачы көз јашларына («Ачы булаг»), гушун пипији кәлини башыдакы дарага («Шанәпипик гушу») бәнзәдилмишдир.

Факты изаһ етмәк, мә'луматы чатдырмаг, мәзмуна инам кими хүсусијјәтләр эфсанәләри даһа чох рәвәјәтләрә јакынлашдырыр. Бу хүсусијјәтләр башлыча олараг тарихи һәди-

сә вә шәхсијјәтләрлә, топонимләрлә бағлы һекәјәтләрдә мүшаһидә олунур. Лакин рәвәјәтләр эфсанәләрә нисбәтән керчәклијә јакындыр, онларда һеч бир фантастик үнсүрләрә, образлара, мө'чүзәләрә тәсадүф едилмир.

Эфсанәләрдәки ибтидан дүнакөрүшлә, гәдим халг инамлары, е'тигадлары, анимист тәсәввүрләрлә бағлылыг онларын рәвәјәтләрлә мөвчуд фәрғини даһа да дәринләшдирер. Ај вә күнәш һаггында эфсанәләр, әждаһанын гиза вурулмасы, ону камына чәкмәк истәмәси, кәли гајаларын һал-һазырда да мүгәддәс һесаб олунмалары вә с. бүтөвлүклә гәдим көрүшләрлә сыхы әлагәдардырлар Мәсәлә: «Кәли гаја»сынын мүгәддәслији даш култундан хәбәр верер. Эфсанәнн сонунда да гајанын, һәгигәтән мүгәддәслији билдирилмишдир: она наләјиг сөзләр демәк олмаз, әкс тәгдирдә гәзәбләнәр, сөз саһибини чәзаландырар. Нијјәти оланлар исә гајанын башына хырда даш ата биләрләр. Кимин нијјәти баш тутачагса, даш гајаја јапшыб галачагдыр.

Гајанын дејилән сөзләри ешитмәси, баша дүшмәси онун кәләчәк тәләләрдән хәбәрдар олмасы тәсәввүрү, шүбһәсиз, даш, гаја култу илә бағлыдыр. Гәдим инсанларын тәсәввүрләриндә узунөмрлү һесаб олунан, сәһри аләмә фөвгәлтәбилијә малик олан даш¹, һамилик, тотемлијә гәдәр јүксәлмишдир. Тәдгигатчы алим-археолог Ә. Әләкбәровун гејдинә көрә, халг арасында адамлар бир-биринә «мәни унутмусан» әвәзинә, бә'зән «сән мәним дашымы унутмусан» ифадәсини ишләтмишләр². Инди дә гаргыш кими дејилән «мәним дашымы ағыр олсун, башына дүшсүн» ифадәси, еләчә дә ушағы олмајан гадынларын дашдан, даш пирләриндә ушаг истәмәләри, дәрдләринә әләч диләмәләри дашын һамилији, тотемлији илә әлагәдардыр.

Беләликлә, эфсанәләр жанр е'тибарилә чох гәдимләрә кәдиб чыхыр Тәбиәти дәрк етмәјән инсанлар онун сирли, чәһәтләринин ибтидан тәфәккүрләринә ујғун шәкилдә изаһ чалышмышлар. Ејни заманда, ичтимаи бахышлар, дөврүн заддијјәтләри, феодал-патриархал мүнәсибәтләри, ағыр һәјәт тәрзи бүтүнлүклә эфсанәләрә һопдурулмушдур. Демәли, эфсанәләр халгын кечмишидир, дүшүнчәси вә тәфәккүр тәрзинин бәди ифадәсидир. Бу мә'нада эфсанәләрин топланылмасы, нәшр вә елми тәдгиги вәчиб мәсәләләрдәдир.

¹ А. К. Алекперов. Исследования по археологии и этнографии Азербайджана, Баку, 1960, стр. 213.

АЛИЈӘ МҮӘЛЛИМӘ КИМИ...

Мән Алијә Тәһмасиб һаг-
гында јазмаг нијјәтиндә ол-
сам да, фикримдән дашыныр-
дым. Она көрә јох ки, чәтин-
дир, мәс'улијјәтли ишдир. Мә-
сәлә бунда иди ки, журналист
марағы илә онун һәјәт јолуна
дүшмәк истәмирдим. Нә би-
лим, һарада анадан олуб, һа-
сы мәктәби битириб, мүәллим-
ләриндән кимләр јадында га-
лыб... вә белә-белә ән'әнәви
фактлар. Бирчәм кифәјәтдир
ки, халғымыз она е'тимад көс-
тәриб ССРИ Али Советинә де-
путат сәһиб. Бу јүксәк е'ти-
мадла һәр бир шәхс өјүнә би-
ләр вә һаггы да вар.

Ешитмишдим ки, Алијә Тәһ-
масиб университетдә тәһсил
алыб. Демәли, јахшы имкан
әлә дүшүб. Алијә ханымын тәләбәлик илләри, илк чәтин-
ликләри, уғурлары, даһа нәһәр... Чәтинлик галмазды јазмаға.
Дузү, бу јолу тутмадым. Алијә Тәһмасиб мүәллимдир, өзү дә
дил вә әдәбијјаты тәдриседир. Ушаглар ону сөвир, педагожи
коллективин дәрин һөрмәтини газаныб. Валидејнләрин ән ја-
хын мәсләһәтчисидир. Бәсдир вә мүәллим фәалијјәти дә бу
«үчлүк»лә нәфәс алмалыдыр. Амма бир мәсәлә вар: бу «үч-
лүјүн» мәркәзиндә дәрс дајаныр. Әлиһә журнал алыб синфа
кирдинми, гаршыда отуран шакирдләрини дүшүнмәлисэн. Бир
дә 45 дәгигәни. Бүтүн шәраһизәләр дә борадан ирәли кәлир,
шахәләнир, мүбаһисәләрә сәбәб олур. Педагог методистләрә
дә елә бу лазымдыр. Бир дәфә Алијә мүәллимә сөһбәтиндә де-

ди ки, биз мұәллимләрни усталыгы ондадыр ки, педагогларга «диш» вермәјәк, пис мәнәда дәрсләримизи саф-чүрүк етмәсинләр. Нәтта зәиф дәрс чидди сөз-сөһбәтә имкан верир.

Мән һәмшә дәрс динләмәјә чан атмышам. Јахшы дәрс-дә аз гала көврәлмишәм. Мәктәбли күнләрим и хатырламышам: мәнә бу чүр дәрс кечибләр. Мәним дә белә мұәллимим олмә. Бахышларым разылыгга мұсаһибимә— фәни мұәллимиә диклиб. Зәиф дәрс исә... Үрәјим ағрыјыб.

Алијә мұәллима зәһмәтсевәр, өјрәнән вә јарадычыдыр. Охучу дүшүнәчәк ки, јенә «үчлүк». Мұәллим јалныз нәзәри һазырлығына күвәниб галмамалыдыр. Дејәк ки, Низами, Фүзули, Сабир, С. Вурғун һаггында әһатәли нәзәри мә'луматын олсун. Бу бөјүк сәнәткарлардан саатларла бир публисист-алим кими данышасан. Амма синифдә вурнухуб галасан. Тәәсүфләнерсән: «Бәс бу билдикләрим и нечә өјрәдим? һансы јолларла?»

Дејәк ки, педагогиканын, лап дидактиканын ганун вә ганунаујғунлуғларыны мұкәммәл мәнимсәмисән. Амма мәһз бу дидактик мәгамларын тәтбиг јерини билмирсән. Тәәсүфләнерсән: «Бәс педагогикадан нәзәри билијим нијә көмәјимә чатмады?»

Мұәллим јалныз өз тәчрүбәсинә, мұшаһидәләринә архајынлашмамалыдыр. Дејәк ки, бу күн онун әдәбијат дәрси марағлы кечди. Ушағлар кечмиш мөвзуну мәнимсәмишдиләр. Јени дәрсдә дә синиф фәалдыр. Бәс сабаһкы дәрсин? Јенәдә әши шакирдләр сәнин сөзләрини иштаһла «јејәчәкләр?» Јенәдә әми сабаһкы дәрсин үчүн дарыхачағлар?

Мұәллим ән'әнәви јол тутмалыдыр. Дејәк ки, о верилән мұасир тәләбләрә риәјәт едир. Елми-методики әдәбијаты изләјир. Бу күн өзүндән разы галыр: «Мән 45 дәгигәдә тәләб олунан һәр шеји көзләдим. Лап дүнән охудуғум мәгаләдә олдуғу кими...» Амма бир дүшүндүмү, Низаминин јарадычылығыны тәдрис едәндә бир чәһәти—шаирдә бәди тәфәккүрлә елми тәфәккүрүн вәһдәтини шакирдләрә ајдынлашдыра билдими? Даһи устад һәлә XII әсрдә јазмышды:

«Алты чәһәти үз једди көкүндән,
Он доғгуз фәләки чармыха чәксән».

«Једди көзәл он ики бүрчлә анчағ,
Сәнин һәфтханын, рухун олачағ».

Бурада космос сөзү јохдур. Амма «фәләкә» (каината) поетик ишарә вардыр. Һалбуки космик елмин тарихи Низа-

мидән нечә эср сонра башланыр: 1610-чу ил. Мүәллифи Г. Галилеј.

Алијә Тәһмасиб сөһбәт заманы суалларын чавабыны чалышар ки, билаваситә дәрседә истигамәтләндирсин:

— Мән һәмишә јахшы мүәллим олмаға чалышмышам, — дејир. — Мәрһум унудулмаз мүәллимим Билгејис Мәмнәдо-ва кими. Һәјатда мүәллимә хас дикәр кејфијјәтләри газав-маг бир о гәдәр дә чәтин дејил. Анчаг сөзүн јахшы мәна-сында мүәллим олмаг чох чәтиндир. Илк күнләрдән бу «вәрдиши» итирдинми, инанмырам өзүнү «топлајасан», ша-кирдләрә иснишәсэн.

Алијә мүәллимәнин бу фикриндә һәгигәт вардыр:

— Дәрседә һәр бош өтән дәгигәни һәдәфә дәјмәјән күллә илә мүгајисә етмәк олар. Сәнә исә даһа 46-чы күлләни — дә-гигәни вермәјә һагг јохдур. — Сәмими вә јеринә дүшмүш мү-гајисә дејилми?

Алијә мүәллимә сөһбәт заманы тез-тез Билгејис мүәлли-мәни хатырлајырды:

— Ондан чох шеји әхз еләмишәм. Һәлә нә гәдәр кәрәкли-шејләри итирмишәм! Мән шакирдләримин мәһәббәтини дү-дугча Билгејис мүәллимә нәзәримдә бүтләшир. Бәли, бүтлә-шир. Нијә ахы сәнәтдә бу ме'јар олсун, ән чәтин мүәллимлик сәнәтиндә бу ме'јардан гачаг? Мүәллим даима ики өмрү ја-шајыр, һәјатда өзүнү, синифдә шакирдләринин өмрүнү. Һәјатдакы сәнин үчүндүр. Бәлкә дә бурдакы сәһви дүзәлт-мәк мүмкүндүр. Синифдәки сәһвин исә? Бу сәһв нечә-нечә ушағын һафизәсинә һопур. Бу горхуну һәмишә көзләмишәм.

Мән Алијә мүәллимәнин дәрс һаггында, дил-әдәбијјатын тәдриси һаггында шәхси мулаһизәләрини садаламаг истәми-рәм. Ону јахындан таныјанлар бу чәһәти даһа ајдын тәсәв-вүрә кәтирә биләрләр.

Мән мүшаһидәләримә садәчә бәр-бәзәк вурдум. Онун дү-шүнчәләринин јадымда галанларыны гәләмә алдым.

Алијә Тәһмасиб бәлкә дә һансы бир института кирсәјди-чох кечмәз, ораны тәрк едәрди. Һансы бир пешәнин далы-сынча кетсәјди узаглашарды. Бу күманыма тамамилә инаны-рам. Чүнки о, мүәллимлик үчүн доғулуб, јараныб. Бүтүн тәбиәти дә һәрәкәти илә мүәллимлијә бағлананлар беләчә севилірләр. Алијә мүәллимә кими...

Аллаһверди ЕМИНОВ,
педагожи емләр намизәди.

Програм лажинәләри

АЗӘРБАЈЧАН ССР МААРИФ НАЗИРЛИЈИ АЗӘРБАЈЧАН ЕЛМИ-ТӘДГИГАТ ПЕДАГО- ЖИ ИНСТИТУТУ

IV—VIII синифләр үчүн Азәрбајчан дили вә IV—X синифләр үчүн әдәбијат програмлары (лајинә) (Азәрбајчан дили)

Өн сөз. IV-VIII синифләр үчүн Азәрбајчан дили програмы Сов.ИКП МК вә ССРИ Назирләр Советинин «Үмумтәһсил мәктәбләриндә шакирдләрин тәлимини, тәрбијәсини вә әмәјә һазырланмасыны даһа да тәкмилләшдирмәк тәдбирләри һагьинда» гәрарындан ирәли кәлән тәләбләрә ујғун олараг әсаслы сурәтдә тәкмилләшдирилмишдир. Белә ки: нәзәри мәлуматларын мәзмуну, әсасән, мөвчүд програмда олдуғу шәкилдә сахланылмишдир:

аз әһәмијјәтли вә лүзүмсуз мөвзулар ихтисар олунмушдур:

IV—V синифләрин програмынын тәртиндә пилләлилик принципндән мүмкүн гәрәр имтина эдилмәси һагьиндакы тәклифләри нәзәрә алараг, нитг һиссәләринин өјрәнилмәсинә IV синифдә дејил. V синифдә башлағат, «Сөзүн гәркәби вә сөз јарадычылығы» мөвзусунун өјрәнилмәсини исә IV синифдә баша чатдырмаг мөгсәдәујғун һесаб эдилмишдир; програмда апарылмыш бу дәјишиклик һәм дәрәс саатларында хејли гәһәт олунмасы, һәм дә шакирдләрин тәлим јүкүнүн мөәјјән дәрәдә јүнкүлләшдирилмәси илә нәтичәләнмишдир; програмда рабитәли нитгин инкишафы бөлмәси илә әлағәдар апарылачаг ишләрин системиндә әсаслы вә мөгсәдәујғун дәјишикликләр апарылмышдыр;

«Үслубијјат вә нитг мәдәнијјәти» бөлмәси 8-чи синфин програмьндан чығарылараг, сун материаллары ајры-ајры синифләрдә рабитәли нитгин инкишафы үзрә ишләрин мәзмунуна дахил эдилмишдир;

ајры-ајры бөлмәләрин сонунда Азәрбајчан дили фәннинин дикәр фәнләрлә әлағәси гејд олунмушдур; бу гејдләр мөәјјән мөвзулары кечәркән дикәр фәнләрдән һансы материаллара истинад етмәјин мүмкүн олдуғуну мөәллимә хатырлатмаг мөгсәдини күдүр;

һәр бөлмәнин сонунда шакирдләрә вериләчәк билик («Шакирдләр билмәлидирләр:») вә бачарығларын («Шакирдләр бачармалыдырлар:») һәчми кәстәрилмишдир.

Програма әлавә олунмушдур:

методик әдәбијјатын сијаһысы;

Самит сөслөр: кар вә чинкилтлилләр; кар вә ја чинкилтлил гаршылыгы олмажан самитләр (2 с.). Гоша самит һәрфли сөзләрин јазылышы вә теләффүзү (1 с.). Сону чүт самитлә битән төкһечалы сөзләрин јазылышы (1 с.).

Даньшыг сөсләринин јазыда һәрфлә ифадәси: һәр һәрфин бир сәси ифадә етмәси. бә'зи һәрфләрин башга сәси дә ифадә едә билмәси (2 с.). Әлифба (1 с.).

Сону г.к илә битән чоһечалы сөзләрин јазылышы вә теләффүзү (1 с.).

Һеча. Бә'зи сөзләрдә һечаны мүәјјәнләшдирмәк үчүн самит һәрфдән сонра апострофун ишләнмәси (1 с.). Сөзләрин сәтирдән сәтрә кечирилмәси гәјдалары (1 с.).

Вургу (1 с.).

Фонетик төһлил (1 с.).

Тәқрар (1 с.).

Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш (2 с.).

Фәвләр арасы әләгә: әруз вәзли ше'рләрдә сайтләрин узанмасы, оху просесиндә орфоеник гәјдаларын кәзләнилмәси (әдәбијат дәрсләриндә).

Шакирдләр билмәлидирләр: 1) даньшыг сөсләринин дикәр сөсләрдән фәргини вә нитгдә ролуну; јазыда һәрфләрин ролуну; 2) сайт сөсләрин инчә вә галынлара, додагланан вә додагланмајанлара, самитләрин исе кар вә чинкилтлилләрә кәрә тәсниф едилмәсини; бә'зи сайтләрин узун теләффүз олунмасына кәрә фәргләнмәсини; 3) Әлифбаы вә ондакы ишарәләрин сајыны; 4) мөвзу илә әләгәдар орфографик гәјдалары.

Шакирдләр бачармалыдырлар: 1) сөздә—сөсләнән сөздә сайт вә самитләри, сайтин галын, инчә, додагланан вә ја додагланмајан, сайтин кар вә ја чинкилтлил олмасыны; сөзүн јазылы формасында һечалары, вурғуну кәстәрә билмәји; 2) к һәрфинин ики сәси ифадә етмәсини сөзләрдә дөгиг мүәјјән етмәји; 3) јазыда апострофун функсијаларыны (ики функсијасыны) конкрет сөзләр үзәриндә изаһ етмәји вә апострофлу сөзләри дүзкүн охумагы; 4) гоша самитли вә гоша сайтли сөзләри дүзкүн охумаг вә јазмагы; 5) г, к самитләри илә битән чоһечалы сөзләри дүзкүн јазмагы вә дүзкүн теләффүз етмәји; бу типли сөзләри сону [г], [к'], [к] илә дејилән сөзләрдән (үфүг, шәфәг, ашлак, иштирак вә с.) фәргләндирмәји; 6) узун сайтли сөзләрдә вурғулу һечаны дүзкүн мүәјјәнләшдирә билмәји, катиб, тә'сир, хусуси вә с.); 7) орфографија лүгәтиндән истифадә етмәји; 8) дәрсликдә мөвзу илә әләгәдар верилмиш јазылышы чәтин сөзләри дүзкүн јазә билмәји, онлары дүзкүн теләффүз етмәји.

Фәвләр арасы әләгә: епитет (әдәбијат дәрсләриндә).
Лексика (12 с.).

Лексика һаггында ашлајыш; сөз вә онун лексик мә'насы (1 с.). Төкмә'налы вә чоһмә'налы сөзләр (2 с.). Сөзүн әсас вә мә'чәзи мә'насы (2 с.).

Омонимләр (1 с.). Синонимләр (2 с.). Антонимләр (1 с.).
Тәқрар (1 с.).

Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш (2 с.).

Шакирдләр билмәлидирләр: 1) лексиканын нәдән бәһс етмәсини; чоһмә'налы сөзләрин дилдә ролуну; мә'чәзи мә'налы сөзләри, си-

ноним вә антонимләрин дилдәки ролуну; изаһлы лүгәтин әһәмијјәтини; 2) омонимләрин, чоһмә'налы сөзләрин, синоним вә антонимләрин әләмәтләрини.

Шакирдләр бачармалыдырлар: 1) Омонимләри чоһ'мәналы сөзләрдән, башга дил һадисәләриндән фәргләндирә билмәји; 2) лүгәтдән бирмә'налы, чоһмә'налы вә омоним сөзләрә мувафиг нүмунәләр тәһриб кәстәрмәји; мәтидән синоним вә антонимләри тапмагы; 3) тәқрары арадан галдырмаг, фикри даһа дөгиг ифадә етмәк мөгсәдилә нитгдә синонимләрдән истифадә етмәји; нитгдә ифадәлилик јаратмаг үчүн мә'чәзи мә'налы сөзләрдән истифадә етмәји; 4) лүгәтдән истифадә етмәји; 5) јазылышы чәтин сөзләри дүзкүн јазмаг вә теләффүз етмәји; 6) өзүнүн вә башгасынын јазысындакы сәһвләри дүзәлдә билмәји.

6. Сөз јарадычылыгы (28 с.).

Сөзүн формалары вә ејникөкү сөзләр (2 с.). Сөзүн мә'налы һиссәләри: көк вә шәкилчиләр; сөзүн башлангыч формасы (3 с.). Грамматик шәкилчиләр (әјрәнилмиш нитг һиссәләри үзрә) (2 с.). Грамматик шәкилчиләрин јазылышы (1 с.).

Сөз јарадычылыгынын васитәләри (1 с.). Сөздүзәлдичи шәкилчиләр сөз јарадычылыгынын васитәләриндән бири кими (3 с.). Бир көкүн ики вә даһа артыг сөздүзәлдичи шәкилчи гәбул едә билмәси; бә'зи сөзләрдә он шәкилчиләринин ишләнмәси (3 с.). Сөздүзәлдичи шәкилчиләрин јазылышы (2 с.).

Мүрөккәб сөзләрин әмәлә кәлмәси сөз јарадычылыгынын васитәләриндән бири кими; мүрөккәб сөзләр вә онларын јазылышы гәјдалары (4 с.).

Ихтисарла јазылан мүрөккәб сөзләр (2 с.).

Сөзүн тәркибинә кәрә вә сөз јарадычылыгына кәрә төһлили (2 с.).
Тәқрар (1 с.).

Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш (2 с.).

Шакирдләр билмәлидирләр: 1) сөзүн мә'налы һиссәләринин вә зифәләринә кәрә фәргини (сөзүн көкү, шәкилчиләри; сөздүзәлдичи вә грамматик шәкилчиләрин башлангыч формасыны); 2) сөзүн мә'налы һиссәләринин, ејникөкү сөзләрин тәркибини (изаһыны); 3) дилин лүгәт еһтијатынын зәккиләшмәси јолларыны; 4) сөз јарадычылыгынын васитәләрини; 5) мүрөккәб сөзләрин ихтисарла јазылан, мүрөккәб сөзләрдән фәргли чәһәтләрини; 6) мөвзу илә әләгәдар әјрәнилмиш орфографик гәјдалары.

Шакирдләр бачармалыдырлар: 1) мүәјјән структуралы сөзләрә аид мисаллар сәјләмәји вә мәтидән нүмунәләр сечмәји; 2) верилмиш сөзләри тәркибинә вә сөз јарадычылыгына кәрә төһлил етмәји (грамматик шәкилчиләри шакирдләрә таныш олмајан сөзләр, о чүмләдән фе'ли сифәт вә фе'ли бағламалар, зәрфләр, сөздүзәлдичи шәкилчиси гәјри-мәһсулдар олан вә ја үмумишләк характер дашыјан сөзләр мүстәсна олмагла); 3) дүзәлтмә вә мүрөккәб сөзләрин әмәлә кәлмә јолларыны мүәјјәнләшдирмәји; 4) әјрәнилмиш сөзләрдә орфограмы кәстәрә билмәји (дәрсликдә хусуси олараг фәргләндирчи сөзләри); 6) мөвзу илә әләгәдар әјрәнилмиш орфографик гәјдалара үзгүн дүзкүн јазмагы; 7) өзүнүн вә башгасынын јазысындакы сәһвләри дүзәлдә билмәји.

6. IV синифдә кечилмишләрин тәқрары вә үмумиләшдирилмәси (10 с.).

3. «Азәрбајчан дили вә әдәбијат тәдриси», № 2.

33

Рабитәли нитгин (шифаһи вә җазылы) инкишафы (37 с.).

Мәтн вә оқун гурулушу һаггында аңлаҗыш; садә план. Мөвзу (дар вә кениш); мәтидә әсас фикир. Нитг үслублары һаггында аңлаҗыш. Данышыг, әмәли вә бәдин үслублар һаггында элементар мә'лумат. Нәгә етмә, тәсвир вә мұһакимә һаггында (нитгин типләри) аңлаҗыш.

Тәсвир (әшҗа, һеҗван вә җа инсанын тәсвири) елементи олан ивәли характерли мәтн үзрә кениш вә җығчам ифаде.

Шәхси тәәссурат әсасында тәсвир характерли инша (аҗры-аҗры әшҗа вә һеҗванларын тәсвири үзрә).

Шәхси тәәссурата әсасән нәгли характерли инша (инсанын тәсвири елементи илә).

Шакирдләрин шәхси һөҗат төчрүбәси илә әләгәдар мөвзуларда мұһакимә характерли инша. Дилә анд мөвзуларда шифаһи мә'лумат инша. һөҗати мөвзуда инша нәглетмә.

Ғәзет үчүн мә'лумат характерли мөгалә. Е'лан.

Фә н л ә р а р а с ы ә л а г ә: бәдин әсәр вә онун һиссәләри; бәдин әсәрин мөвзусу вә әсас идеҗасы; әдәбиҗат дәрсләриндә өҗрәнилән әсәрләрдә нәглетмә вә тәсвир; әдәби ғәһрәмәнларын һәрәкәтләри (әмәлләри) һаггында мұһакимә (әдәбиҗат дәрсләриндә); рәсм әсәрләринин (әшҗа, һеҗван вә инсана аид) мөзмуну вә ифаде васитәләрини шифаһи тәсвир етмәк; ушагларын һөҗатына аид шәкилләр үзрә шифаһи нағылетмә (тәсвири инчәсәнәт дәрсләриндә).

Шакирдләр бачармалыдырлар: 1) мәтнин мөвзусуну вә мәтидән ирәли кәләп әсас фикри мөҗҗән етмәҗи; 2) мәтнин данышыг, бәдин вә әмәли үслубда олмасыны фәргләндирә билмәҗи; 3) дәрсликдәки чалышма мәтнләрини дүзкүн вә сүр'әтли охуҗа билмәҗи; 4) рабитәли мәтнләри ифадели охумағы (нитг мәдәниҗәтинин төләбләри бәһәшһандан); 5) нәгли характерли (о чүмләдән тәсвир вә мұһакимә елементли) мәтнләри җығчам шәкилдә ифаде етмәҗи; өз фикирләрини әдәби дилин мұхтәлиф үслубларында ифаде етмәҗи; 6) өзүнүн вә башҗасының җазысыны төкмилләшдирмәҗи (мөвзуҗа мұвафиг кәлмәҗән артыг фактлары ислаһ етмәҗи вә лазыми фактлары артырмағы; дил кәталарыны арадан галдырмағы).

V СИНИФ

157 саат (123 + 35 (биринчи җарымилдә һөфтәдә 4 саат, икинчи җарымилдә 5 саат).

1. IV синифдә кечилмишләрин төкрары (7 саат).

Сөз бирләшмәси вә чүмлә; чүмләнниң грамматик әсасы (1 с.). Чүмлә үзләри, һәмчиһс үзвлү чүмләләр, хитаб (2 с.). Мүрәккәб чүмлә, васитәсиз нитг вә диалог (1 с.). Орфографиҗа аид кечилмиш ғәҗдалар (1 с.). Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш (2 с.).

2. Лексика вә фразеолокиҗа (15 с.).

Сөз вә онун мә'насы (IV синифдә лексикадан кечилмишләрин төкрары (1 с.).

Үмүмишләк сөзләр; диалект вә ихтисас сөзләри (2 с.).

Алынма сөзләр һаггында аңлаҗыш; Азәрбаҗчан дилиндә фарс-әрәб сөзләри лүғәти (3 с.). Көһнәлмиш сөзләр вә неолокизмләр (2 с.).

Фразеолоки бирләшмәләр (4 с.).

Төкрап (1 с.).

Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш (2 с.).

Шакирдләр билмәлидирләр: 1) үмүмишләк олмаҗан сөзләрин (диалектләрлә, ихтисасла бағлы сөзләрин, көһнәлмиш сөзләрин, неолокизмләрин) елми вә бәдин әсәрләрдәки җерини; 2) фразеолоки бирләшмәләрин сөздән вә сәрбәст омонимик сөз бирләшмәләриндән фәрглини; 3) сөзләрин көһнәлмәси вә җениләринни җаранмасы сәбәбләрини; бу вә җа дикәр дилә башҗа дилләрдән сөзләрин кечмәси сәбәбләрини; 4) диалект вә ихтисас сөзләрини, көһнәлмиш вә җени сөзләри, алынма сөзләри, фразеолоки бирләшмәләри мөҗҗәнләшдирә билмәҗин әсас координатларыны.

Шакирдләр бачармалыдырлар: 1) лүғәтләрдән үмүмишләк олмаҗан сөзләри сечә билмәҗи; фразеолоки бирләшмәләри омонимик сәрбәст бирләшмәләрдән фәргләндирмәҗи; 2) өз нитгиндә фразеолоки бирләшмәләрдән истифаде етмәҗи; 3) лүғәтләрдән истифаде едә билмәҗи; 4) җазылышы чәтин сөзләри (дәрсликдә мөвзуҗа аид бөлмәдәки сөзләри) дүзкүн җазмағы вә төләффүз етмәҗи.

Морфолокиҗа

3. Исим (32 с.).

Исим бир нитг һиссәси кими; исмин чүмләдә ролу (1 с.). Үмүми вә хусуси исимләр (1 с.). Чографи адлары (гит'ә, океан, дөниә, чаҗ, өлкә адларының); ингилаби һадисә вә тарихи күнләри билдирән адларын идарә вә тәшкилатларының җазылышында бөҗүк һәрфин ишләнмәси (4 с.).

Хусуси исимләрин үмүми исимләрә кечмәси (1 с.).

Тәк вә чәм исимләр (1 с.). Исмин һалланмасы; тө'сирлик вә җиҗәлик һалларын мөҗҗәнлик вә геҗри-мөҗҗәнлик билдирмәси (3 с.). Исмин мәнсубиҗтә көрә дөҗишмәси (2 с.). Мәнсубиҗтә шәкилчиси (үчүнчү шәхс төкин) сөз бирләшмәләриндә төрәфләри бирләшдирән васитә кими (1 с.). Мәнсубиҗтә шәкилчили исимләрин һалланмасы (2 с.).

Тәлә, мәнбә, мәншә типли әрәб мәншәли сөзләрин һал вә мәнсубиҗтә көрә дөҗишмәси илә әләгәдар җазылыш ғәҗдалары (1 с.).

Исимләрин морфолоки тәһлили (1 с.).

Дүзәлтмә исимләрин әмәлә кәлмәси (1 с.).

Исим дүзәлдән -лыг/-лик/-луг/лүк; -стан; -ов/-җев; -ча/-чә; -кы/-ки/-ку/-кү; -гы/-ғы/-гу/-ғу шәкилчиләринин җазылышы (2 с.).

Исим дүзәлдән шәкилчиләрин җазылышына аид чалышмалар (1 с.).

Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш (2 с.).

Мүрәккәб исимләрин әмәлә кәлмәси (1 с.).

Мүрәккәб исимләрин җазылышы: инсан адларының җазылышы илә әләгәдар ғәҗдалар: төркибиндә **хан, бәҗ, ханым, шаһ** сөзләри олан адлар (Әлихан, Ибраһим хан; Гәдәмшаһ, Надир шаһ; Нисәханым, Мөһсәти ханым вә б. к.); антоним вә җахышмә чалы сөзләрдән, еҗни сөзүн төкрарындан әмәлә кәләп мүрәккәб сөзләри дефислә җазылмасы (4 с.).

Төкрап (1 с.).

Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш (2 с.).

Шакирдләр билмәлидирләр: 1) исмин чүмлөдә ролуну; 2) исмин даими вә даими олмајан бүтүн әләмәтләрини (даими әләмәтләри: үмуми вә ја хусуси олмасы, төк вә ја чәм олмасы, һалы, суалы; даими олмајан әләмәтләри: мәнсубијјәт шәкилчиси, шәхс шәкилчиси); 3) исмин мәнсубијјәтә көрә дәјишмәси илә шәхс көрә дәјишәси); 4) исмин тә'сирлик вә јијәлик һалларының билмәсинин фәрғини; 5) исимләрин әмәлә кәлмәсинин (сөз јарафәрғли хусусијјәтләрини); 6) исимләрин әмәлә кәлмәсинин (сөз јарафәрғли хусусијјәтләрини); 7) исимләрин әмәлә кәлмәсинин (сөз јарафәрғли хусусијјәтләрини); 8) мөвзу үзрә өјрәдишчәлиги бахымындан) башлыча јолларыны; 9) мөвзу үзрә өјрәдишчәлиги бахымындан) башлыча јолларыны; 10) мөвзу үзрә өјрәдишчәлиги бахымындан) башлыча јолларыны.

Шакирдләр бачармалыдырлар: 1) мәтндән исимләри сечиб көстөрә билмәји вә озләриндән әләвә мисаллар сөзләмәји; 2) исимләри һалландырмағы; 3) јијәлик вә тә'сирлик һалларда гејри-мүөјјәнлик билдирән исимләрдән нитгдә јерли-јериндә истифадә етмәји; 4) исимләри мәнсубијјәтә көрә дәјишдирмәји; мәнсубијјәт шәкилчили исимләри һалландырмағы; 5) исмин һалланмасы вә мәнсубијјәтә көрә дәјишмәси илә әләгәдар төләффүз гајдаларыны; 6) мувафиг чүмлөләрдә исимләрин һансы чүмлө үзвү везифәсиндә ишләнмәсини тә'јин едә билмәји; 7) исмин даими вә даими олмајан әләмәтләрини көстөрмәји; 8) әввәлиндә сај кәлән исимләри һәмшә төкдә ишләтмәји; 9) мөвзу илә әләгәдар орфографик гајдалара јазыда дүзкүн риајәт етмәји; јазылышы чәтин сөзләри дүзкүн јазмағы вә төләффүз етмәји; 10) өзүнүн вә башгасының јазысындагы сәһвләри дүзәлдә билмәји

4. Сифәт (20 саат).

Сифәт бир нитг һиссәси кими; онун чүмлөдә ролу (әсасән тә'јин вә хәбәр ролунда ишләнмәси) (1 с.).

Сифәтин мугајисә дәрәчәләри (3 с.).

Сифәтин морфоложи тәһлилвинә аид чалышмалар (1 с.).

Дүзәлтмә сифәтләрин әмәлә кәлмәси: сифәтләрин шәкилчиләр васитәсилә әмәлә кәлмәси (1 с.). Исимдән дүзәлән сифәтләр (2 с.). Фе'лдән дүзәлән сифәтләр. Дүзәлтмә сифәтләрин сөз јарадычылығына көрә тәһлили (2 с.).

И (ви); -ы /-и /-у /-ү; -кин /-кин /-ғын /-ғын /-күн /-күн /-гүн /-гүн шәкилчили сифәтләрин төләффүзү вә јазылышы (3 с.).

Мүрәккәб сифәтләрин әмәлә кәлмәси (3 с.).

Чүмлөдә сифәтин исим кими ишләнмәси (1 с.).

Тәкрат (1 с.).

Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш (2 с.).

Ф ә н л ә р а р а с ы ә л а г ә: шифаһи халг әдәбијјатында епитетләр (әдәбијјат дәрсләриндә); фикрин (тәсвири, дәгиг ифадәсәндә сифәтләрдән истифадә (чографија, тарих, биолокија дәрсләриндә); отаг шәрәтиндә рәнкин ишыгдан вә везијјәтдән асылылығы (тәсвири инчәсәнәт дәрсләриндә).

Шакирдләр билмәлидирләр: 1) сифәтин тә'рифини вә онун нитгдә ролуну; 2) сифәтин мугајисә дәрәчәләрини; азалтма вә чоһалтма дәрәчәләринин әләмәтләрини; 3) сифәтин даими (суалыны, һансы исимлә бағлы олмасыны, дәрәчәсини) вә даими олмајан (хәбәр шәкилчисини, исмин јериндә ишләнәркән һал, чәм шәкилчиләрини гәбул етмәси) әләмәтләрини; 4) сифәтләрин әмәлә кәлмәсинин башлыча васитәләрини (шәкилчиләр вә сөзләрин бирләшмәси васитәсилә); 5) сифәтин исим јериндә ишләнмәсинин мөгәмләрәрини; 6) сифәтлә әләгәдар јазы гајдаларыны.

Шакирдләр бачармалыдырлар: 1) чүмлөдәки сифәтләри мугајисә етмәк вә онларын даими вә дәјишән әләмәтләрини көстөрмәји; 2) дүзәлтмә сифәтләри әмәлә кәлмәсинә көрә тәһлил етмәји; 3) мүрәккәб сифәтләри дүзәлтмә вә дүзәлтмәләри мүрәккәб сифәтләр јериндә ишләтмәји; 4) мәтндәки сөзләрин һансы дәрәчәдә ишләндијини тә'јин етмәк вә ајры-ајры сифәт дәрәчәләринә аид өзүндән нүмунәләр сөјләмәји; 5) сифәтләри мә'на новләринә көрә тәсниф етмәји; 6) сифәтин мугајисә дәрәчәләрини әмәлә кәтирән сөз вә шәкилчиләри дүзкүн јазмағы; 7) тәркибиндә тәбиәт тәсвири олан ишә јазмағы; 8) сифәт дүзәлдән шәкилчиләри јазылышы гајдаларына көрә фәрғләндирә билмәји; 9) мүрәккәб сифәтләрлә ејни фонетик тәркибә малик олан сөз бирләшмәләрини фәрғләндирмәји; 10) мүрәккәб сифәтләри орфографик чәһәтдән дүзкүн јазмағы; 11) шәхси тәәссүрат әсасында тәбиәт тәсвири аид ишә јазмағы; 12) верилмиш план әсасында мәктүб јазмағы; 13) јазылышы чәтин олан сифәтләри орфографик чәһәтдән дүзкүн јазмағы; 14) өзүнүн вә башгасының јазысындагы орфографик вә дурғу ишәрәләри сәһвләрини тапыб дүзәлдә билмәји.

5. Сај (12 саат).

Сај нитг һиссәси кими (1 с.).

Мигдар вә сыра сајлары; мигдар сајларының новләри (мүөјјән мигдар сајлары, гејри-мүөјјән мигдар сајлары, кәср сајлары) (1 с.).

Мүөјјән мигдар сајлары; мүөјјән мигдар сајларының гурулушча новләри, онларын исим кими һаллана билмәси; бу сајлардан сонра нумератив сөзләрин ишләнмәси (нәфәр, әдәд, дәст, баш вә с.) (2 с.). Мигдар сајларындан сонра исмин төкдә ишләнмәси.

Мигдар сајларының јазылышы; мүрәккәб сајларын ајры јазылмасы, рөгәмлә ифадә олуан сајлардан сонра һал вә мәнсубијјәт шәкилчиләринин јазылышы (2 с.).

Гејри-мүөјјән мигдар сајлары; «бир сыра», «бир чоһ» сајлардан сонра исмин чәмдә ишләнә билмәси (бир сыра һадисәләр, бир чоһ мәсәләләр вә с.) (2 с.).

Сыра сајлары; онларын гурулушча новләри; сыра сајларының исим кими һаллана билмәси; бу сајларын әрәб вә рум рөгәмләри илә ифадәси вә булардан сонра һал шәкилчиләринин јазылышы.

Сајларын морфоложи тәһлили (1 с.).

Тәкрат (1 с.).

Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш (2 с.).

Шакирдләр билмәлидирләр: 1) сајын тә'рифини; 2) сајын чүмлөдә ролуну; 3) сыра сајларының мигдар сајларындан фәрғини; 4) мигдар сајларындан сонра нумератив сөзләрдән истифадәнин семантик төләбләрини; 5) мигдар сајларының новләрини; 6) сајларын даими вә даими олмајан әләмәтләрини; сајла әләгәдар јазы гајдаларыны.

Шакирдләр бачармалыдырлар: 1) мәтндәки сајлары көстөрмәк вә она аид өзүндән нүмунә көстөрмәји; 2) сајлары тәркибиндә кәмијјәт ифадә едән сөзләр ишләнмиш башга нитг һиссәләриндән (беш-мәртәбәли, икиәлли, бешлик, јүзлүк) фәрғләндирә билмәји; 3) сајлары исим һаллары үзрә һалландырмағы; 4) сајларын чүмлөдә һансы үзвү јериндә ишләндијини тә'јин етмәји; 5) сајларын мә'на новләрини мүөјјәнләшдирә билмәји; 6) сајын чүмлөдәки даими вә дәјишән

эламетләрини мөвҗәлләшдирмәҗи; 7) иҗгилаби вә тарихи күн адла-ры билдирән саҗлары орфографик чәһәтдән дүзкүн јаза билмәҗи; 8) дөрд, алтмыш вә с. кими миҗдар саҗларыны дүзкүн төләффүз ет-мәҗи; 9) јазылышы чәтин саҗлары дүзкүн јазмаҗы; 10) саҗлары мор-фоложи чәһәтдән тәһлил етмәҗи.

6. Әвәзлик (9 саат).

Әвәзлик бир нитг һиссәси кими; әвәзлиҗин чүмләдә ролу (1 с.). Әвәзлиҗин мәнача нөвләри. Шәхс әвәзликләри; шәхс әвәзликләри-нин исим кими һаллана билмәси; гаҗыдыш әвәзлиҗи (өз) (1 с.). Ишарә әвәзликләри: о, бу әвәзликләринин чүмләдә мүбтәда вә тәҗин вә зифәләригә ишләнмәси (3 с.). Суал әвәзликләри (1 с.).

Тәқрар (1 с.).

Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш (2 с.).

Шакирдләр билмәлидирләр: 1) әвәзлиҗин тәрифини; нитгдә ро-лу; 2) әвәзликләрин мәнача бөлкүсүнү; 3) әвәзликләрин мәнача фәрҗләнмәсинин башлыҗа эламетләрини; 4) әвәзликләрин даими вә даими олмаҗан эламетләрини; 5) о, бу әвәзликләриндән сонра чүм-ләдә веркүлүн ишләнмәси гаҗдасыны.

Шакирдләр бачармалыдырлар: 1) мәтндән әвәзликләри сечиб кәстәрмәк вә һәмин нитг һиссәсинә аид өзүндән мисал сөҗләмәҗи; 2) әвәзлиҗин даими вә дәҗишән эламетләрини тәҗин етмәҗи; 3) әвәз-лиҗин мәнача нөвләрини бир-бириндән фәрҗләндирә билмәҗи; 4) әвәз-лиҗи морфоложи чәһәтдән тәһлил етмәҗи; 5) әвәзлиҗи һалландыра билмәҗи; 6) әвәзликдән мәнасына кәрә нитгдә дүзкүн истифадә ет-мәҗи; 7) шәхси дәҗишмәклә ифадә јазмаҗы; 8) чүмләдә о, бу әвәзлик-ләринин төләб етдиҗи дурғу ишарәләриндән дүзкүн истифадә етмәҗи; 9) әвәзликләрин синоним вариантларындан истифадә етмәҗи; 10) өзүнүн вә башҗасынын јазысындакы сәһвләри дүзәлдә билмәҗи.

7. Фе'л (23 саат).

Фе'л бир нитг һиссәси кими; фе'лин әсас эламетләри, чүмләдә ролу (1 с.).

Мәсдәр фе'лин башланғыч формасы кими (1 с.). Мәсдәрин исим кими һалланмасы вә мәнсубиҗәтә кәрә дәҗишә билмәси (1 с.).

Фе'лин заманлара вә шәхсә кәрә дәҗишмәси (тәқрар) (2 с.). Фе'лин индики заманы: сону ачыҗ сайтлә битән фе'лләрин индики заманда дүзкүн төләффүзү (башлаҗыр— башлыҗыр, ишләҗир— иш-лиҗир вә с.) (1 с.). Фе'лин кечмиш заманы (шүһуди кечмиш, нәгли кечмиш; үчүнчү шәхсин нәгли кечмишдә -ыб/-иб/-уб/-үб шәкилчи-ләри илә ифадәси вә белә фе'лләрдә төләффүз гаҗдасы: сахлаҗыб— сахлыҗыб, ишләҗиб— ишлиҗиб вә с. (3 с.).

Фе'лин кәләчәк заманы: гәти кәләчәк, геҗри-гәти кәләчәк (белә фе'лләрдә төләффүз гаҗдалары: башлаҗачаг— башлыҗачаг, ишләҗә-чәк— ишлиҗәчәк) (1 с.).

Тә'сирли вә тә'сирсиз фе'лләр (1 с.).

Фе'лләрин морфоложи јолла јаранмасы васитәси (1 с.). Фе'л кәклериндән дүзәлән фе'лләрин мәна нөвләри: мәчһул фе'лләр, га-җыдыш фе'лләри, гаҗыдыш фе'лләр, ичбар фе'лләри (4 с.).

Мүрәккәб фе'лләр вә онларың әмәлә кәлмәси (2 с.).

Фе'лләрин соз јарадычылығына кәрә тәһлили (1 с.).

Фе'лин морфоложи тәһлили (1 с.).

Тәқрар (1 с.).

Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш (2 с.).

Фәһләрарасы элаҗә: метафора (әдәбиҗат дәрслә-риндә).

Шакирдләр билмәлидирләр: 1) дүзәлтмә јолла фе'лләрин әмәлә кәлмәсини изаһ етмәҗи; 2) фе'лин заманлара вә шәхсә кәрә дәҗиш-мәсини; 3) дүзәлтмә јолла фе'лләрин әмәлә кәлмәсини изаһ етмәҗи; 4) фе'лләрин даими вә дәҗишән грамматик эламетләринин фәрҗини изаһ етмәҗи; 5) өҗрәниллиш мөвзулар үзәрә фе'лләре аид орфографик гаҗдалары.

Шакирдләр бачармалыдырлар: 1) мәтндәки фе'лләри сечиб кәстәрә билмәк вә онлара аид өзүндән нүмунәләр сөҗләмәҗи; 2) фе'л-ләри замаң вә шәхсә кәрә дәҗишә билмәҗи; 3) фе'лләрин синонимлә-рини кәстәрә билмәҗи; 4) фе'лләре суал вермәҗи вә онун чүмләдә һансы үзв јериндә ишләндиҗини тәҗин етмәҗи; 5) чүмләдәки фе'ллә-рин даими вә дәҗишән морфоложи эламетләрини тәҗин етмәҗи; 6) фе'лләри морфоложи чәһәтдән тәһлил етмәҗи; 7) дефислә вә аҗры јазылан фе'лләри дүзкүн јаза билмәҗи; 8) индики вә гәти кәләчәк заман фе'лләрини дүзкүн төләффүз едә билмәҗи; 9) мә'чәзи мә'налы фе'лләри тәҗин етмәк, она нүмунә кәстәрмәк вә мәнасыны изаһ ет-мәҗи; 10) өзүнүн вә башҗасынын јазысындакы сәһвләри тапыб дү-зәлдә билмәҗи.

8. V синифдә кечилмишләрин тәқрары вә үмумиләшдирилмәси (6 саат).

Лексика вә фразеолокија (1 с.).

Морфолокија: нитг һиссәләринин үмуми вә фәрҗли чәһәтләри (үмуми вә хусуси грамматик категоријалар); нитг һиссәләринин да-ими вә даими олмаҗан эламетләри (3 с.).

Орфографија: нитг һиссәләри илә элаҗадар өҗрәниллиш чәтин орфографик гаҗдалар (2 с.).

Рабитәли нитгин (шифаһи вә јазылы) инкишафы (35 саат).

Мәтн вә онун һиссәләри, нитгин үслублары, рабитәли нитгдә мөвзу вә фикир, нитгин типләри (нәҗлетмә, тәсвир, мұһакимә) һаҗ-ғында кечилмишләрин тәқрары.

Елми үслуб һаҗғында анлаҗыш.

Ишә үчүн материал топламаҗ вә системә салмаҗ; мүрәккәб план. Отағын, јашаҗыш евинин, мүәссисәнин, тәбиәтин тәсвири эле-ментләри олан мәтнләр үзәрә ифадә. Елми үслубда јазылыш мәтн-ләр әсасында ифадә (шифаһи вә јазылы).

Бинанын (јашаҗыш еви, мүәссисә), тәбиәтин тәсвирия аид ишә.

Шәхси тәәсүратла элаҗадар мөвзуларда тәсвири ишә (о чүм-ләдән шәкил үзәрә).

Адамларың дәвранышына аид мұһакимә характерли ишә.

Лингвистик мөвзуларда шифаһи мұһакимә.

Гәбз. Өз јолдашларынын рафтарына аид мөвзуларда гәзет мә-галәси.

Фәһләрарасы элаҗә: әдәби әсәрләрдә нәҗәк вә лә-һә; әдәби гәһрәманың шифаһи характерликасы; чох да бөҗүн ол-

мажан бәди әсәрләре җазылы рә'ј (әдәбијјат дәрсләриндә) елми үслубда олан мәтнләрин нағыл едилмәси (тарих, география, бислоки-ја дәрсләриндә); ријази мөвзуларда шифаһи мә'лумат (ријазијјат дәрсләриндә); интәрјер вә пејзажи әкс етдирән тәсвири инчәсәнәт әсәрләринин мөзмунуну вә тәсвир васитәләрини шифаһи ифадә етмәк; адамларын рефтарына, мүсбәт әмәлләринә аид рәсм әсәрләринин мөзмунуну шифаһи нағыл етмәк; исти вә сојуг рәнкләр; мәсәдән асылы олараг рәнкләрин хүсусијјәтләри (тәсвири инчәсәнәт дәрсләриндә).

Шакирдләр бачармалыдырлар: 1) елми үслубда җазылмыш мәтнләри фәргләндирә билмәји; 2) дерсликдәки чалышма мәтнләрини дүзкүн вә сүрәтлә охумағы; рабитәли мәтнләри ифадәли охумағы (нитг мәдәнијјәти вә үслубијјатын тәләбләрини нәзәрә алмаг-ла); 3) ишга үчүн материал сечмәји (о чүмләдән өз фикирләрини система салмағы); 4) тәсвир элементләри (отаг, кабинет, тәбиәт) вә тәсвир элементи олан нәгли характерли мәтнләри кениш, јыгчам вә сечмә јолларла ифадә етмәји; елми үслубда олан мәтни кениш, јыгчам вә сечмә јолла ифадә етмәји; 4) өзүнүн вә башгасынын җазысыны мөзмун, ардычылыгы вә дил бахымындан тәкмилләшдирмәји.

VI СИНИФ

105 саат (30+25) (һәфтәдә 3 саат)

1. IV—V синифләрдә кечилмишләрин тәкраны (5 саат).

Сөз бирләшмәси вә чүмлә. Чүмләнин сонунда, һәмчинс үзвлу вә хитаблы чүмләләрдә, мүрәккәб чүмләдә, васитәсиз нитгдә дурғу ишә-рәләри (2 с.).

Сөзләрин әмәлә кәлмәси васитәләри. Нитг һиссәләри вә онларын (фә'лдән башга) даими вә даими олмајан әләмәтләри (3 саат).

Орфографијадан чәтин гәјдалар (о чүмләдән җазылышы үмуми гәјдаларла мүәјјәнләшмәјән сөзләр) (1 с.).

2. Фә'лин формалары (12 саат).

Кечилмишләрин тәкраны: фә'л бир нитг һиссәси кими, фә'лин башлангыч формасы—мәсдәр; фә'лин заман вә шәхсә кәрә дәјишмәси; фә'лин әмәлә кәлмәси васитәләри (шәкилчиләрлә вә сөзләрин бир-ләшмәси илә) (1 с.).

Фә'л формалары һаггында аилајыш; фә'лин әмр формасы (1 с.). Фә'лин хәбәр формасы (тәкран) (1 с.). Фә'лин лазым формасы (1 с.). Фә'лин арзу формасы (1 с.). Фә'лин вачиб формасы (1 с.). Фә'лин шәрт формасы; шәрт формасынын дикәр фә'л формалары илә иш-ләнмәси (2 с.). Фә'л формаларынын һекајәти вә рәвајәти (2 с.). **Иди, имиш** һиссәчикләринин башга нитг һиссәләриндән сонра ишләнмәси (1 с.). **Иди, имиш** һиссәчикләринин җазылышы вә тәләффүзү: (алса иди—[алсејди], билсә имиш—[билејмиш], көрмәли иди—[көрмәлиди] вә с. (1 с.).

Шакирдләр билмәлидирләр: 1) Фә'лин заман вә шәхсә кәрә дә-јишмәсини; 2) фә'лин әмәлә кәлмәси васитәләрини; 3) фә'л форма-

ларыны бир-бириндән фәргләндирән әләмәтләри; 4) шәрт шәклини дикәр фә'л формалары илә ишләнмәсини; 5) фә'л формаларынын һе-кајә вә рәвајәтини; 6) иди, имиш һиссәчикләринин башга нитг һиссә-ләриндән сонра ишләнмәсини; 7) иди, имиш һиссәчикләринин җазылыш вә тәләффүз гәјдаларыны.

Шакирдләр бачармалыдырлар: 1) Фә'лләри заман вә шәхсә кәрә дәјишдирмәји; 2) фә'л формаларыны тәјин етмәји; 3) шәрт шәкли-ни дикәр фә'л формалары илә ишләтмәји; 4) иди, имиш җарымчыг фә'лләрини башга нитг һиссәләриндән сонра ишләтмәји; 5) иди, имиш җарымчыг фә'лләрини дүзкүн тәләффүз етмәји вә орфографик чәһәт-дән дүзкүн җазмағы.

3. Фә'ли сифәт (13 саат).

Фә'ли сифәт фә'лин хүсуси формасы кими; фә'ли сифәтин фә'лә вә сифәтә ошар әләмәтләри (2 с.). Индики заман фә'ли сифәтләри (1 с.). Кечмиш заман фә'ли сифәтләри (1 с.). Кәләчәк заман фә'ли сифәтләри (2 с.).

Фә'ли сифәт тәркибләри һаггында аилајыш (2 с.).

Фә'ли сифәтин исмә вә сифәтә кечмәси; индики заман фә'ли си-фәтләринин сөз җарадычылыгында ролу (2 с.).

Тәкран (1 с.).

Грамматик тапшырыгылы јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш (2 с.).

Шакирдләр билмәлидирләр: Фә'ли сифәтләрдә фә'л вә сифәтә мөхсус әләмәтләри; 2) фә'ли сифәтин вә фә'ли сифәт тәркибинин нә олмасыны; 3) фә'ли сифәтләрин замана кәрә нөвләре ајрылмасыны; 4) фә'ли сифәтин даими (әшјанын һәрәкәтә кәрә әләмәтини билдир-мәси, нечә?, нә чүр?, һансы? суалларындан биринә чаваб олмасы, тәр-киб әмәлә кәтирә билмәси) вә даими олмајан (исим кими чәм, һал вә мәнсубијјәт шәкилчиләрини гәбул едә билмәси) әләмәтләрини.

Шакирдләр бачармалыдырлар: 1) мәтндән фә'ли сифәтләри та-пыб кәстәрмәји; 2) кечмиш заман, индики заман вә кәләчәк заман фә'ли сифәтләрини фәргләндирмәји вә она аид нүмунәләр кәстәрмә-ји; 3) фә'ли сифәтләри морфоложи чәһәтдән тәһлил етмәји; 4) фә'лдән бүтүн нөвдән олан фә'ли сифәтләр дүзәлтмәји; 5) фә'ли сифәтләри сифәтләрдән, фә'лдән дүзәлән сифәтләрдән вә фә'ли сифәт тәркибләр-риндән фәргләндирмәји; 6) мәтндә фә'ли сифәтин вә фә'ли сифәт тәр-кибләринин чүмлә үзвү јериндә ишләндијини тәјин етмәји; 7) фә'ли сифәтләри мүвафиг исимләрлә дүзкүн әләгәләндирмәји; 8) фә'ли си-фәтләрлә әләгәдар орфоеник гәјдалара нитгдә дүзкүн әмәл етмәји.

4. Фә'ли бағлама (7 саат).

Фә'ли бағлама фә'лин хүсуси формасы кими; фә'ли бағламанын нитгдә ролу (1 с.).

Һәрәкәтин тәрзини тамамлајан фә'ли бағламалар (1 с.).

Һәрәкәти замана кәрә тамамлајан фә'ли бағламаларын морфоложи тәһлили (1 с.).

Фә'ли сифәт вә фә'ли бағламаларын морфоложи тәһлили (1 с.).

Тәкран (1 с.).

Грамматик тапшырыгылы јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш (2 с.).

Шакирдләр билмәлидирләр: 1) фе'ли бағламаларда фе'лин әсас әләмәтләрини; 2) фе'ли бағлама вә фе'ли бағлама бирләшмәләриниң мә'насыны (тә'рифини); 3) фе'ли бағламанын морфоложи әләмәтләрини.

Шакирдләр бачармалыдырлар: 1) мәтидән фе'ли бағлама вә фе'ли бағлама төркибләрини сечиб кәстәрмәжи; 2) фе'ли бағлама илә (вә фе'ли бағлама төркибләри илә) ифадә олунмуш чүмлә үзвләрини тә'јин етмәжи; 3) фе'лдән фе'ли бағлама төркиби дүзәлтмәжи; 4) фе'ли бағлама+исим бирләшмәләринә аид нүмунәләр тәртиб етмәжи; 5) фе'ли бағлама төркибләрини хәбәр јериндә ишләтмәжи; 6) һәмин мөзвә илә әләгәдар јазылышы чәтин орфограмлары дүзкүн јазмағы; 7) фе'ли бағлама вә фе'ли бағлама төркибләринин төләб етдији дургу ишарәләрини јерли-јериндә ишләтмәжи; 8) өзүнүн вә башгасынын јазысындағы сәһвләри тапыб дүзәлдә билмәји (фе'л бәһси үзрә).

5. Зәрф (14 саат).

Зәрф бир нитг һиссәси кими; зәрфин чүмләдә ролу (2 с.); Зәрфин мә'нача нөвләри (1 с.).

Зәрфин шәкилчиләр васитәсилә әмәлә кәлмәси; дүзәлтмә зәрфләр (2 с.). Сөзләрин тәқрары вә бирләшмәси васитәсилә зәрфләрин әмәлә кәлмәси; мүрәккәб зәрфләр вә онларын јазылышы (2 с.). Дүзәлтмә вә мүрәккәб зәрфләрин сөз јарадычылығы бахымындан тәһлили (1 с.).

Зәрфләрин башга нитг һиссәләринә охшарлығы (2 с.).

Зәрфин морфоложи тәһлили (1 с.).

Тәқрар (1 с.).

Јохлама имла (әләвә тапшырыглы) вә онун тәһлили (2 с.).

Шакирдләр билмәлидирләр: 1) зәрфин тә'рифини; 2) зәрфин чүмләдә ролуну; 3) зәрфин әмәлә кәлмәси васитәләрини; 4) зәрфин сифәтә охшар вә фәргли чәһәтләрини; 5) бә'зи сөзләрин һәм зәрф, һәм дә сифәт ола билмәсини; 6) зәрфин морфоложи тәһлилини; 7) мөзвә илә әләгәдар орфографик гәјдалары.

Шакирдләр бачармалыдырлар: 1) чүмләдән зәрфләри тапыб кәстәрмәжи; 2) зәрфлә ифадә олунмуш чүмлә үзвләрини тә'јин етмәжи; 3) зәрфин ајры-ајры мә'на нөвләринә аид нүмунәләр кәстәрмәжи; 4) зәрфләри төркибинә керә ајрмағы вә әмәлә кәлмәси үсулуну кәстәрмәжи; 5) зәрф+фе'л, зәрф+исим; исим+зәрф вә с. схеминә ујғун бирләшмәләр тәртиб етмәжи; 6) зәрфи морфоложи чәһәтдән тәһлил етмәжи; 7) јазылышы чәтин зәрфләри дүзкүн јазмағы; 8) зәрфләрдә вурғуну дүзкүн ишләтмәји.

6. Гошма (8 саат).

Гошма көмәкчи нитг һиссәси кими (2 с.). Гошмаларын мә'нача нөвләри (1 с.). Һәм әсас нитг һиссәләри, һәм дә гошма кими ишләнән сөзләр (1 с.). Битиши вә ајры јазылап гошмалар (1 с.). Тәқрар (1 с.). Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш (2 с.).

Фәнләрарасы әләгә: өн гошмалар (рус дили дәрсләриндә).

Шакирдләр билмәлидирләр: 1) бир нитг һиссәси кими гошманы тә'јин етмәји; 2) гошманын сөз бирләшмәси вә чүмләдә ролуну; 3) гош-

манын мә'нача нөвләрини; 4) гошманы морфоложи чәһәтдән тәһлил етмәји; 5) гошма илә әләгәдар орфографик гәјдалары.

Шакирдләр бачармалыдырлар: 1) чүмләдән гошманы сечиб кәстәрмәк вә мә'на нөвүнү тә'јин етмәји; 2) гошманын һансы һалла ишләндијини тә'јин етмәји; 3) морфоложи чәһәтдән гошманы тәһлил етмәји; 4) јазылышы чәтин сөзләри дүзкүн јазмағы; 5) төрәф, доғру, сәһил, -дәк, чан—чән вә с. гошмалардан нитгдә дүзкүн истифадә етмәји; һәмин гошмаларын дүзкүн јазылышыны; 6) өзүнүн вә башгасынын јазысындағы сәһвләри тапыб дүзәлдә билмәји.

7. Бағлајычы (9 саат).

Бағлајычы көмәкчи нитг һиссәси кими (1 с.). Садә вә мүрәккәб бағлајычылар. Садә бағлајычылар (1 с.). Мүрәккәб бағлајычылар (1 с.). Бағлајычыларын јазылышы (2 с.). Бағлајычыларын мә'нача нөвләри (битишдирәнләр, гаршылыг билдирәнләр, бөлүшдүрмә билдирәнләр) (2 с.).

Грамматик тапшырыглы јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш (2 с.).

Фәнләрарасы әләгә: елми үслубда бағлајычылардан истифадә (тарих, чографија, биолокија, физика, ријазиијат дәрсләриндә).

Шакирдләр билмәлидирләр: 1) бағлајычылары чүмлә вә ја мәти ичәрисиндән сечиб кәстәрә билмәји; тә'јин етмәји; 2) бағлајычынын чүмләдәни ролуну; 3) бағлајычыларын мә'на нөвләрини; 4) бағлајычыларын морфоложи тәһлилини; 5) һәмин мөзвүнүн әһәтә етдији орфографик гәјдалары;

Шакирдләр бачармалыдырлар: 1) чүмлә ичәрисиндәки бағлајычыны тапмаг вә онун чүмләдәки ролуну тә'јин етмәји; 2) функция вә төркиб бахымындан бағлајычыларын мә'на группларыны тә'јин етмәји; 3) бағлајычыны морфоложи чәһәтдән тәһлил етмәји; 4) јазылышы мувафиг гәјдаларла јохланмајан сөзләри дүзкүн јазмағы; 5) бағлајычы илә әләгәдар олдугу орфографик гәјдалара дүзкүн әмәл етмәји; 6) өзүнүн вә башгасынын јазысындағы сәһвләри тапыб дүзәлдә билмәји.

8. Әдат (7 саат).

Әдат бир нитг һиссәси кими. Әдатларын мә'нача нөвләри (дәгитләндиричи вә мәһдудлашдырычы, суал, инкар вә модаллыг әдатлары (2 с.). Һәм әдат, һәм дә башга нитг һиссәси кими ишләнән сөзләр: да (дә), ки, анчаг, һәтта, бир, бирчә, нечә, елә, белә, гој, көр, бах вә с. (1 с.). Әдатларын морфоложи тәһлили (1 с.). Әдатларын јазылышы (1 с.). Әдатларын морфоложи тәһлили (1 с.). Әдатларын јазылышы (1 с.). Тәқрар (1 с.). Грамматик тапшырыглы јохлама имла (1 с.).

Фәнләрарасы әләгә: әдатлардан бәдин әсәрләрдә тә'сирн гүввәтләндирмәк васитәси кими истифадә (әдәбијат дәрсләриндә); әдатлар (рус дили дәрсләриндә).

Шакирдләр билмәлидирләр: 1) чүмлә вә ја мәтидән әдатлары сечиб кәстәрмәји; 2) әдатын чүмләдә ролуну; 3) әдаты морфоложи чәһәтдән тәһлил етмәји; 4) әдатла әләгәдар орфографик гәјдалары.

43

Шакирдләр бачармалыдырлар: 1) чүмлэдәки әдәтлары тапык кәстәрмәк вә онын әһәмийәтинн изаһ етмәји; 2) морфоложи чәһәтдә әдәтлары тәһлил етмәји; 3) модаллыг әдәтларыны чүмлэдә ишләтмәји; 4) һәмин мөвзү үзрә җазылышы мұвафиг гәҗдаларла җохланмаҗан (җазылышы четин) сөзләри дүзкүн җазмағы; 5) әдәтларын дүзкүн җазылышыны; модаллыг әдәтларынын ишләндиҗи чүмләләри ифадәләнмәк чәһәтдән дүзкүн охумағы.

9. Нида (2 саат).

Нида бир нитг һиссәси кими; ниданын чүмлэдә ролу. Мүрәккәб нидаларын дефинсә җазылышы (1 с.). Ниданын интонасиҗача чүмләдән аҗрылмасы. Нидалардан сонра веркүл вә нида ишарәсинин ишләтмәси (1 с.).

Фәнләрарасы әлагә: нидалардан бәдин әсәрләрдә һәм мүүәллифин дилиндә, һәм дә диалогларда ифадә васитәси кими истифадә олунмасы (әдәбиҗат дәрсләриндә).

Шакирдләр билмәлидирләр: 1) бир нитг һиссәси кими ниданын төҗин етмәји вә чүмлэдәки ролуну; 2) бу бәлмә илә әлагәдар орфографија вә дургу ишарәси гәҗдаларыны.

Шакирдләр бачармалыдырлар: 1) нидалары сечиб кәстәрмәк вә нитгдәки әһәмийәтинн изаһ етмәји; 2) нидалы чүмләләр төртиб етмәји; 3) нидаларын дүзкүн җазылышыны; нидаларын төләб етдиҗи дургу ишарәләринн җерли-җериндә ишләтмәји.

II. Кечилмишләрин тәкрары вә үшүнләншдирилмәси (5 саат).

Работәли нитгин (шифаһи вә җазылы) инкишафы (23 саат).

1) Мәтн вә услублар һаггында кечилмишләрин тәкрары. 2) Публисистик услуб һаггында анлаҗыш. 3) Адамларын, әмәк просесиннн тәсвири элементләри олан нәгли характерли мәтнләр үзрә ифадә (шифаһи вә җазылы). Публисистик услублу мәтнләр үзрә ифадә. 4) Верилмиш сүҗәт әсасында инша. Тәсвири характерли инша—инсанын харичи көрәмийннн тәсвири ону характеризә етмәјин васитәси кими. Әмәк просесиннн тәсвириндә айд тәсвири характерли инша. Ичтимаисийәси мөвзуларда мұһакимә характерли инша. 5) Мүәјјән төклифләр ирәли сүрмәклә мөгәлә җазмаг.

Фәнләрарасы әлагә: әдәби гәһрәманын җазылы характеристикасы; бәдин вә елми-күтләви китаблар һаггында рәҗ — инша (әдәбиҗат дәрсләриндә); ичтимаисийәси мөвзуларда мұһакимә—сөһбәтләр (тарих, чографија дәрсләриндә); гәһрәманын рәшадәтинә дайр шәкилләрнн мөзмуну вә ифадә васитәләри һаггында мұһакимә элементли сөһбәтләр (тәсвири инчәсәнәт дәрсләриндә); инсанын харичи көрәмийннн айд мә’лумат; сүҗәтли шәкилләр үзрә ифадә (шифаһи) (рус дили вә харичи дил дәрсләриндә).

Шакирдләр бачармалыдырлар: 1) публисистик услубда олан мәтнләри динәр услубларда җазылмиш мәтнләрдән фәргләндирә билмәји; 2) тәсвир (инсанын харичи көрәмийннн, әмәк просесиннн) вә мұһакимә элементли публисистик вә елми услубда җазылмиш мәтнләри кениш, җығчам вә сечмә җолла ифадә етмәји; 3) мұхтәлиф услубларда вә мұхтәлиф композисийалар үзрә инша гурмағы (верилмиш сүҗәтин

һагыл едилмәси, инсанын харичи көрәмийннн, әмәк просесиннн тәсвири үзрә инша); 4) шифаһи вә җазылы нитгдә әдәби дил нормаларына риәјәт етмәји; өзүнүн вә башгасынын җазысыны мөзмун, ардычыллыг вә дил бахымындан тәкмилләшдирмәји.

VII СИНИФ

105 саат (81 + 24) (һәфтәдә 3 саат).

1. IV—VI синифләрдә кечилмишләрин тәкрары (7 с.)

Даньшыг сәсләри вә онларын җазыда ифадәси. Сөзүн җазылышы вә төләффүзү (1 с.). Сөзүн лексик вә грамматик мә’насы (1 с.). Сөзүн гурулушу вә сөз җарадычылыгы (1 с.).

Нитг һиссәләри, онларын даими әләмәтләри вә сөз җарадычылыгы формалары (2 с.). Кечилмиш җазы гәҗдалары вә җохлама ила (2 с.).

Синтаксис вә дургу ишарәләри

2. Сөз бирләшмәси вә чүмлә (7 саат).

Сөз бирләшмәси вә чүмлә синтаксисин әсас ваидләри кими, сөз бирләшмәсинин сөз вә чүмләдән фәрги (1 с.).

Сөз бирләшмәләриндә сөзләр арасында әлагә типләри (1 саат). Чүмләнин праматик әсасы; мүбтәдә илә хәбәр арасындагы әлагәнин хусусийәтләри (1 с.).

Төҗини сөз бирләшмәләри сөз бирләшмәләринин нөвләриндән бири кими; мүүәјјәнлик вә гејри-мүүәјјәнлик билдирән төҗини сөз бирләшмәләри (4 с.).

Фәнләрарасы әлагә: Сөз бирләшмәләри (рус дили вә харичи дил дәрсләриндә).

Сөз бирләшмәләри (рус дили вә харичи дил дәрсләриндә).

Шакирдләр билмәлидирләр: 1) сөз бирләшмәси вә онун дилдә җерини; 2) сөз бирләшмәләринин әсас нөвләри вә онларын грамматик мә’насыны; 3) чүмләнин грамматик әсасыны; 4) төҗини сөз бирләшмәләрини вә онларын хусусийәтләрини.

Шакирдләр бачармалыдырлар: 1) сөз бирләшмәләриннн сечиб кәстәрмәји вә онун башлангыч формасынн төҗин етмәји; 2) сөз бирләшмәсинин сөз вә чүмләдән фәргләндирмәји; 3) сөз бирләшмәләриндә сөзләрнн әлагә формаларыны (узлашма, җанашма вә идәрә) төҗин етсәзләрин әлагә формаларыны (узлашма, җанашма вә идәрә) билдирән сөз бирләшмәләри; 4) мүүәјјәнлик вә гејри-мүүәјјәнлик билдирән сөз бирләшмәләринн төҗин етмәји вә онлара айд нүмунә кәстәрмәји; 5) сөз бирләшмәләринн көрә тәһлил апармағы; 6) җазылышы четин сөз вә сөз бирләшмәләринн дүзкүн җазмағы; 7) нитгдә сөзләрин әлагә формасындан вә инверсијадан дүзкүн истифадә етмәји.

2. Һәр икн баш үзвүн иштирак етдиҗи сәдә чүмләләр (19 саат)
Чүмләнин мөгсәдә көрә нөвләри; сәдә чүмләнин синтактик тәһлили (тәкрар) (1 с.).

Чүмләнин баш үзвләри (тәкрар); мүбтаданын ифадә васитәләри (1 с.). О, бу әвәзликләри илә ифадә олунан мүбтадалардан сонра веркүлүн ишләнмәси (2 с.).

Сәдә вә мүрәккәб (исми вә фе’ли) хәбәрләр (1 с.).

Хөбәрин мүбтәда илә ушлашыб-ушлашмамасы (1 с.).

Васитәли вә васитәсиз тамамлыглар (1 с.). Тамамлыгларын ифаде вә васитәләри (2 с.).

Тә'јин вә онун ифаде вә васитәләри (2 с.).

Зәрфлијин мә'нача нөвләри: тәрзи-һәрәкәт зәрфлији, заман зәрфлији, јер зәрфлији, кәмијјәт зәрфлији, сәбәб-мәгсәд зәрфлији вә оларын ифаде вә васитәләри (4 с.).

Чүмлө үзвләринин әлавәси (1 с.). Әлавәләрдә дурғу ишарәләри (2 с.).

Чүмләдә сөзләрин сырасы, инверсија, мәнтиги вурғу (1 с.).

Тәкрат (1 с.).

Әлавә тапшырыглы имла вә сәһвләр үзәриндә иш (2 с.).

Фәһләрәрасы әлагә: чүмләнни баш үзвләри, зәрфлији (рус дили дәрсләриндә).

Шакирдләр билмәлидирләр: 1) чүмләнни тә'рифини; 2) мәгсәдә кәрә чүмләнни нөвләрини; 3) чүмләнни баш вә икинчи дәрәчәли үзвләрини; 4) тамамлыг вә зәрфлијин мә'нача нөвләрини; 5) садә чүмләнни тәһлилинни; 6) мөвзу үзрә өјрәнилмиш дурғу ишләри гәјдаларынни.

Шакирдләр бачармалыдырлар: 1) чүмлө үзвләрини тә'јин етмәји; 2) чүмләнни грамматик әсасыны көстәрмәји; 3) садә чүмләнни синтактик тәһлил етмәји; 4) баш вә икинчи дәрәчәли үзвләри сөз бирләшмәси, мүрәккәб сөз вә мүрәккәб адларла ифаде олуан чүмләләр тәртиб етмәји; 5) чүмләнни интонасијасына дүзкүн риәјәт етмәји; 6) нитгдә мүбтәда илә хөбәри дүзкүн ушлашдырмағы; 7) чүмлө үзвләринин әлавәсини тә'јин етмәји вә онларын тәләб етдији дурғу ишарәләрини дүзкүн ишләтмәји; 8) чүмләдә сөзләри дүзкүн сыраламағы вә мәнтиги вурғуја дүзкүн әмәл етмәји; 9) өзүнүн вә башгасынын јазысындағы сәһвләри тапыб дүзәлдә билмәји.

3. Баш үзвләрдән јалныз биринин иштирак етдији садә чүмләләр (7 саат).

Баш үзвләрдән јалныз хөбәрин иштирак етдији чүмләләр: мүәјјән шәхсли, гејри-мүәјјән шәхсли вә шәхссиз чүмләләр (4 с.).

Баш үзвләрдән јалныз мүбтәданын иштирак етдији чүмләләр (адлыг чүмлә); бәлә чүмләләрдә мүбтәданын ифаде вә васитәләри (2 с.).

Тәкрат (1 с.).

Фәһләрәрасы әлагә: јалныз бир баш үзвдән ибарәт олан чүмләләрин бәди әсәрләрдә ифаде вә васитәләриндән бири кими (әдәбијјат дәрсләриндә).

Шакирдләр билмәлидирләр: 1) тәктәркибли чүмләнни тә'рифини; 2) јалныз бир баш үзвдән ибарәт садә чүмләләрин нөвләрини; 3) тәктәркибли чүмләнни грамматик әсасынын јалныз бир баш үзвдән ибарәт олмасыны.

Шакирдләр бачармалыдырлар: 1) мүәјјән шәхсли, гејри-мүәјјән шәхсли вә шәхссиз чүмләләри бир-бириндән фәргләндирмәји вә онлар айд нүмунәләр көстәрмәји; 2) тәктәркибли чүмләләри синтактик тәһлил етмәји; 3) тәктәркибли чүмләләри чүтәркибли чүмләләрин синоними јериндә ишләтмәји; 4) јазылышы чәтин сөзләри дүзкүн јазмағы.

Бүтөв вә јарымчыг чүмләләр (2 саат).

Јарымчыг чүмләләрин нитгдә ролу вә онларын гурулушу; јарымчыг чүмләләрдән әввәл тире ишарәсинин ишләнмәси (2 с.).

Һәмчинс үзвлү чүмләләр (11 саат).

Баглајычысыз һәмчинс үзвлү чүмләләр; сонунчу һәмчинс үзвдән әввәл вә баглајычысынын ишләнмәси (тәкрат) (1 с.).

Һәмчинс үзвләр арасында баглајычылар (лакин, әмма, анчаг, јахуд, һәтта, һәмчинин) (2 с.). Һәмчинс үзвләр арасында гоша баглајычылар (һәм-һәм дә, ја-ја да, һә-һә дә вә с.) (2 с.). Һәмчинс үзвләрдә шәкилчиләрин вә көмәкчи сөзләрин ихтисары (1 с.).

Хөбәрин һәмчинс мүбтәдаларла ушлашмасы (1 с.).

Һәмчинс үзвләрдә үмумиләшдиричи сөзләр; буларда ики һөгтә вә тире ишарәсинин ишләнмәси (2 с.).

Тәкрат (1 с.).

Әлавә тапшырыглы јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш (2 с.).

Фәһләрәрасы әлагә: һәмчинс үзвләр кими ишләнән мүхтәлиф характерли сөзләр бәди әсәрләрдә ифаде вә васитәси кими (әдәбијјат дәрсләриндә).

Шакирдләр билмәлидирләр: 1) һәмчинс үзвләрин тә'рифини; 2) һәмчинс үзвләрин бир-бирилә баглашмасынын вә васитәләрини; 3) һәмчинс үзвләрин үмумиләшдирилмиш сөзләрлә ишләнмәсинин структурасыны; 4) һәмчинс үзвләрдә шәкилчиләрин вә көмәкчи сөзләрин ихтисары гәјдаларынни; 5) хөбәрин һәмчинс мүбтәдаларла ушлашмасыны; 6) мөвзу илә әлагәдәр, дурғу ишарәләри гәјдаларынни.

Шакирдләр бачармалыдырлар: 1) чүмләдә һәмчинс үзвләри тапыб көстәрмәји; 2) сонунчу һәмчинс үзвдән әввәл вә баглајычысынын ишләтмәји; 3) һәмчинс үзвләрдә шәкилчиләрин ихтисар етмәји; 4) һәмчинс үзвлү чүмләләри тәһлил етмәји; 5) һәмчинс үзвләрдә үмумиләшдиричи сөзләр арасындағы ики һөгтә вә тире ишарәләрини дүзкүн ишләтмәји; 6) һәмчинс үзвләр вә үмумиләшдиричи сөзләрдә интонасијаја дүзкүн риәјәт етмәји; 7) јазылышы чәтин сөзләри дүзкүн јазмағы; 8) өзүнүн вә башгасынын јазысындағы сәһвләри тапыб дүзәлдә билмәји.

Чүмләләрдә хитабларын, ара сөзләрин; бәли, јох, хејр сөзләринин; нидаларын ишләнмәсә (9 с.).

Хитаб вә онун чүмләдә јери; садә вә мүрәккәб хитаблар; хитабларда дурғу ишарәләри (тәкрат) (1 с.).

Ара сөзләр вә ара сөз бирләшмәләри; ара чүмләләр нитгдә онлардан истифадәнин ролу (2 с.). Ара сөзләрдә, ара бирләшмәләрдә вә ара чүмләләрдә дурғу ишарәләри (2 с.).

Чүмләләрдә бәли, һә, јох, хејр сөзләринин вә нидаларын ишләнмәси (1 с.).

Тәкрат (1 с.).

Грамматик тапшырыглы јохлама имла вә јохлама јазынын тәһлилин (2 с.).

Фәһләрәрасы әлагә: әлими мәтнин һиссәләрини бир-бири илә баглајан вә васитәләр; әлими мәтндә ара чүмләләрдән истифаде (тарих, чографија, физика, биолокија дәрсләриндә).

Шакирдләр билмәлидирләр: 1) хитабларын, ара сөzlәрин (ара сөз, ара сөз бирлешмәси вә ара чүмлөләрин) характер хүсусијјәтләрини; 2) тәркибиндә хитаб, ара сөzlәр (ара сөз бирлешмәләри, ара чүмлөләр); бәли, јох, хејр сөzlәри вә нидалар олан садә чүмлөләрин синтактик тәһлили хүсусијјәтини; 3) мөвзу илә әлагәдар дурғу ишарәләринин ишләнмәси гәјдаларыны.

Шакирдләр бачармалыдырлар: 1) чүмлөдәки хитаб, ара сөз, ара чүмлө, нида вә бәли, јох, хејр сөzlәрини тәјин етмәји; 2) тәркибиндә хитаб, ара сөз, ара чүмлө вә с. олан чүмлөләрә нүмунә көстәрмәји; 3) тәркибиндә хитаб, ара сөз, ара чүмлө, нида вә бәли, јох, хејр сөzlәри олан чүмлөләри тәһлил етмәји; 4) хитаб, ара сөzlөрдә вә ара сөз бирлешмәләриндә дурғу ишарәләрини дүзкүн ишләтмәји; 5) нидаларда вә бәли, јох, хејр сөzlәриндә дурғу ишарәләрини дүзкүн ишләтмәји; 6) шифаһи нитгдә бәли, јох, хејр сөzlәринин интонасијјасына дүзкүн риајәт етмәји.

Чүмлөләрдә хүсусиләшмиш үзвләр (8 саат).

Хүсусиләшмиш үзвләр һаггында аялајыш (1 с.).

Хүсусиләшмиш тамамлыглар, хүсусиләшмиш зәрфликләр; хүсусиләшмәләрдә савајы, башга, әлавә, һалда, бахмајараг гошмаларындан сонра веркүлүн ишләдилмәси; (2 с.). Дәгигләшдиричи хүсусиләшмиш үзвләр: буларын әввәлиндә о чүмлөдән, јәни, һәмчинин, һабәлә... баглајычы сөzlәринин ишләнмәси вә јазыда онларын веркүллә фәргләндирилмәси (2 с.).

Тәкрап (1 с.).

Әлавә тапшырыглы јохлама имла вә сөһвләр үзәриндә иш (2 с.).

Шакирдләр билмәлидирләр: 1) хүсусиләшмәләри фәргләндириән хүсусијјәтләри; 2) хүсусиләшмиш үзвлү садә чүмлөләрин синтактик тәһлилин алармаг гәјдасыны; 3) мөвзу илә әлагәдар дурғу ишарәләринин ишләнмә гәјдасыны.

Шакирдләр бачармалыдырлар: 1) мәтндән хүсусиләшмиш үзв олан чүмлөни вә чүмлөдән хүсусиләшмиш үзвү тапыб көстәрмәји; 2) хүсусиләшмәләрин ишләндији чүмлөләри синтактик тәһлил етмәји; 3) чүмлөнин хүсусиләшмиш үзвләринә аид нүмунәләр көстәрмәји; 4) шифаһи нитгдә хүсусиләшмәләрин интонасијјасына дүзкүн риајәт етмәји; 5) хүсусиләшмәләрин төләб етдији дурғу ишарәләрини дүзкүн ишләтмәји; 6) јазылышы четин сөzlәри дүзкүн јазмагы; 7) өзүнүн вә башгасынын јазысындан сөһвләри дүзәлдә билмәји.

Васитәсиз вә васитәли нитг (6 саат).

Мүәллифин сөzlәриндән сонра вә әввәл васитәсиз нитгин ишләнмәси; васитәсиз нитгдә дурғу ишарәләри (тәкрап) (1 с.).

Васитәсиз нитгин ортасында мүәллифин сөzlәринин ишләдилмәси вә бу заман дурғу ишарәләриндән истифадә (2 с.).

Васитәли нитг (1 с.). Ситат вә ондан истифадә јоллары; ситатда дурғу ишарәләри (2 с.).

Фәиләр арасы әлагә: нерсонажларын нитги диалогларда вә мүәллифин сөzlәри ичәрсиндә (әдәбијјат дәрсләриндә).

Шакирдләр билмәлидирләр: 1) васитәсиз вә васитәли нитгин тәрифини вә онларын фәргини; 2) васитәсиз вә васитәли нитгин ишлән

дији чүмлөләри тәһлил етмәји; 3) васитәсиз нитгдә дурғу ишарәләринин ишләнмәси гәјдаларыны.

Шакирдләр бачармалыдырлар: 1) мәтндән васитәсиз вә васитәли нитгә аид нүмунәләр сечиб көстәрмәји; 2) васитәсиз вә васитәли нитгә өзүндән нүмунәләр көстәрмәји; 3) васитәсиз вә васитәли нитгин ишләндији чүмлөләри тәһлил етмәји; 4) васитәсиз нитгдә дурғу ишарәләрини дүзкүн ишләтмәји; 5) јазылышы четин сөzlәри дүзкүн јазмагы; 6) өзүнүн вә башгасынын јазысындагы сөһвләри дүзәлдә билмәји.

VII сенифдә кечилмишләрин тәклары вә үмумиләшдирилмәси (4 саат).

Рабитәли нитгин (шифаһи вә јазылы) инкинафы (24 саат)

Мәтн һаггында вә нитг үслублары һаггында кечилмишләрин тәклары.

Публисистик үслуб, сүбутлу мүнәкимә һаггында аялајыш.

Әмәк просеси вә инсанын заһири көрүнүшүнүн тәсвир элементи олан нәгли характерли мәтиләр үзрә кениш, јыгчам вә сечмә ифадә (шифаһи вә јазылы).

Инша.—тәсвир: инсанын заһири көрүнүшү онун сәчијјәсинин васитәси кими;

Әмәк просесинин тәсвири.

Верилмиш сүжет әсасында инша-нәгли.

Ичтимай-сијјаси мөвзуда инша-мүнәкимә.

Арды давам етдирилә билән гәзет мәгаләси.

Фәиләр арасы әлагә: әдәби гәһрәманларын јазылы характеристинасы, бәди вә елми-күлтәви китаблар һаггында јазылы рәј (әдәбијјат дәрсләриндә); ичтимай-сијјаси мөвзуда мүнәкимә (тарих вә чоғрафија дәрсләриндә); һәрәкәтин динамикасынын ифадәси: инсанларын рәшадәтинә аид тәсвири сәнәт әсәрләринин мөвзуну вә тәсвир элементләринин элементар тәһлили (тәсвири инчәсәнәт дәрсләриндә); инсанын заһири көркәми һаггында шифаһи мәлумат; сүжетли шәкилләр үзрә сөһбәт (харичи дил дәрсләриндә).

VIII СЕНИФ

70 саат (45+25) (һәфтәдә 2 саат).

1. Тәкрап (2 с.).

Дилин әсас ваһидләри вә онларын хүсусијјәтләри: сәсләр, морфемләр, сөз, сөз бирлешмәләри вә чүмлө. Сөзүн лексик вә грамматик мәнәсы (1 с.).

Нитг һиссәләри, онларын мәнә, морфоложи вә синтактик әләмәтләри (1 с.).

2. Мүрәккәб чүмлө (1 с.).

Мүрәккәб чүмлөнни типләри (баглајычылы вә баглајычыгсыз). Мүрәккәб чүмлөнни һиссәләри; онларын грамматик әсасы (1 с.).

3. Табесиз мүрәккәб чүмлөләр (6 с.).

Табесиз мүрәккәб чүмлөләр (1 с.); табесиз мүрәккәб чүмлөләрин һиссәләри арасында мәнә әлагәләри (1 с.). Табесиз мүрәккәб чүмлөләрин тәркибиндәки садә чүмлөләр арасында баглајычыларын

4. «Азәрбајҗан дили вә әдәбијјат тәдриси». № 2.

ишләнмәси (2 с.). Табесиз чүмләрдә интонасија вә онун һиссәләри арасында веркүл вә нөгтәли веркүлүн ишләнмәси (1 с.).

Тәҗрар (1 с.).
Фәнләр арасы әләгә: Бәдһи әсарләрдә тәсвир (әдәбијат дәрсләриндә).

Шакирдләр билмәлидирләр: 1) табесиз мурәккәб чүмләнни тәрифини; 2) табесиз мурәккәб чүмләнни һиссәләринин бир-бири илә бағланмасы васитәләрини; 3) табесиз мурәккәб чүмләнни һиссәләри арасында веркүл вә нөгтәли веркүлүн ишләнмәси гәјдаларыны.

Шакирдләр бачармалыдырлар: 1) мәтндән һиссәләри мурәккәб бағлајычыларла бағланан табесиз мурәккәб чүмләләри тапыб кәстәрмәји; 2) мәтндән бағлајычысыз табесиз мурәккәб чүмләләрдә тапыб кәстәрмәји; 3) бағлајычысыз табесиз мурәккәб чүмләләрдә мәна әләгаләрини тәјин етмәји; 4) бағлајычылы вә бағлајычысыз табесиз мурәккәб чүмләләри синтактик тәһлил етмәји; 5) һиссәләри мурәккәб бағлајычыларла бағланан табесиз мурәккәб чүмләләрдә нүмунәләр кәстәрмәји; 6) бағлајычылы вә бағлајычысыз табесиз мурәккәб чүмләләрин схемини гурмағы вә верилмиш схем әсасында чүмләләр тәртиб етмәји; 7) табесиз мурәккәб чүмләнни тәһлил едән садә чүмләләр арасындакы дурғу ишарәләрини дүзкүн ишләтмәји; 8) бағлајычылы вә бағлајычысыз табесиз мурәккәб чүмләләри интонасија чәһәлдән дүзкүн тәләффүз етмәји; 9) бағлајычылы табесиз мурәккәб чүмләләри бағлајычысыз табесиз мурәккәб чүмләләрдә әвәз етмәји; 10) јазылышы чәтин сөзләри дүзкүн јазмағы; 11) өзүнүн вә башгасынын јазысындакы сәһвләри тапыб дүзәлдә билмәји.

4. Табели мурәккәб чүмләләр (24 саат).

Табели мурәккәб чүмлә; табели мурәккәб чүмләдә баш вә будаг һиссәләр (1 с.).

Табели мурәккәб чүмләдә будаг һиссәни баш һиссәјә бағлајан бағлајычы сөзләр (2 с.).

Баш һиссәјә мунәсибәтдә будаг чүмләнни јери (1 с.).

Табели мурәккәб чүмләләрдә интонасија; баш вә будаг чүмләнни арасында веркүлүн ишләнмәси (1 с.).

Будаг чүмләнни мәначә нөвләри: мүбтәдә будаг чүмләси (1 с.). Хәбәр будаг чүмләси (1 с.). Тәјин будаг чүмләси (1 с.). Тамамлыг будаг чүмләси (2 с.). Зәрфлик будаг чүмләләри (5 с.). Шәрт будаг чүмләси (1 с.). Күзәшт будаг чүмләси (2 с.).

Бағлајычысыз табели мурәккәб чүмләләр (2 с.).

Бир нечә будаг чүмләли табели мурәккәб чүмләләр (2 с.).

Тәҗрар (2 с.).

Грамматик тәһшырыглы јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш (2 с.).

Шакирдләр билмәлидирләр: 1) табели мурәккәб чүмләнни тәрифини; 2) табели мурәккәб чүмләнни гурлушуну; 3) будаг чүмләнни баш чүмлә илә бағланмасынын васитәләрини; 4) табели мурәккәб чүмләнни башлыча нөвләрини; 5) бир нечә будаг һиссәли мурәккәб чүмләнни гурлушуну; 6) мөвзу илә әләгәдәр дурғу ишарәләрини ишләнмәси гәјдаларыны.

Шакирдләр бачармалыдырлар: 1) мәтндән мурәккәб нөв табели мурәккәб чүмләләри тапыб кәстәрмәји; 2) табели мурәккәб чүмләнни баш вә будаг һиссәләрини тәјин етмәји; 3) табели мурәккәб чүмләләри синтактик тәһлил етмәји; 4) будаг чүмләнни баш чүмләјә бағлајан васитәләри тәјин етмәји; 5) табели мурәккәб чүмләнни схемини гурмағы; 6) верилмиш бир нечә будаг чүмләли табели мурәккәб чүмләнни һиссәләри арасында веркүл ишарәсини дүзкүн ишләтмәји; 7) табели мурәккәб чүмләнни интонасијасына дүзкүн риәјәт етмәји; 8) табели мурәккәб чүмләнни интонасијасына дүзкүн риәјәт етмәји; 9) нитгдә табесиз вә табели мурәккәб чүмләләри сәрбәст шәкилдә ишләтмәји; 10) јазылышы чәтин сөзләри дүзкүн јазмағы; 11) өзүнүн вә башгасынын јазысындакы сәһвләри тапыб дүзәлдә билмәји.

Фәнләр арасы әләгә: инсаннн әмәлә кәлмәси, чәмијјәтин инкишафы (тарих дәрсләриндә); дил инсаннн мәдәни кәстәричиләриндән бири кими (тарих, әдәбијат, рус дили вә харичи дил дәрсләриндә).

Шакирдләр билмәлидирләр: 1) дилин коммуникатив функцијасыны, еләчә дә информасијаларын ишләнмәси, мүнәфизә едилмәси, кәләчәк нәсилләрә чатдырылмасында дилин ролуну; 2) дилин дайма инкишафда олмасыны; 3) Азәрбајҗан дилинин түрк системли дилләриндән бири олмасыны вә онун ичтимаи һәјәтимыздакы ролуну; 4) әдәби дилин милли дилин ән јүксәк формасы олмасыны; 5) дилин системлилијини тәсдиг едән әсас факторлары.

5. Дил һаггында үмуми мәлумат (4 саат).

Дилин ичтимаи һәјәтдә јери, дил тарихән инкишаф етмиш һадисәдир; Совет һакимијјәти илләриндә Азәрбајҗан дилинин инкишафы (1 с.).

Дүңја дилләри; рус дилинин дүңја дилләри сырасында јери: Азәрбајҗан дили ССР-дә социалист милләтләриндән биринчи дили кими (1 с.). Азәрбајҗан дили түрк дилләриндән бири кими (1 с.). Азәрбајҗан милли дили, онун шифаһи вә јазылы формалары: әдәби дил милли дилин ән јүксәк формасы кими (1 с.).

Шакирдләр бачармалыдырлар: 1) дилин мејдана кәлмәсини елми әсасда изаһ етмәји; 2) дилин диҗкәр үнсидјәт васитәләриндән үстүнлүјүнү изаһ етмәји; 3) инсан чәмијјәтиндән кәнарда дил үнсийјәтинин мөвчуд олмадығыны әсасландырмағы; 4) дилин дәјишклијә уғрамасы вә өз әсасыны сахламасыны сүбүт етмәји; 5) Азәрбајҗан дилинин милләтләрарасы үнсидјәт ролуну вә бейнәл-халг дилләр арасындакы мөвҗәһини әсасландырмағы.

IV—VIII синифләрдә Азәрбајҗан дилиндән кечилмишләрин үмумиләшдирилмәси вә системә салынмасы (7 саат).

Дилин әсас вәһидләри вә онун елми бәлмәләри (1 с.). Фонетика вә грамматика: сайт вә самит сәсләр; бир сәсн мурәккәб һәрф функцијасыны ифадә етмәси; фонетик гәһләт (1 с.).

Орфография: сөз көкүнә көрә шәкилчләрнн јазылышы гәјдәләси; гоша сайт вә самитли сөзләрин јазылышы гәјдалары; бөјүк һәрф вә дырнагда јазылан сөзләр; мурәккәб нитг һиссәләри үзәр битишик вә ајры јазылан сөзләр; дефисин ишләдилмәси (1 с.).

Дурғу ишарәләри: чүмләнни сонунда нөгтә ишарәсинин ишләнмәси һаггында гәјдә; сөз, чүмлә вә с. ајыран дурғу ишарәләри һаггында гәјдә; (1 с.).

Грамматика, прагматиканын белмелери; сөзүн һиссәләри вә сөз җарадычылығынын васитәләри; таркибинә керә вә сөз җарадычылығына керә тәһлил; нитг һиссәләри онларын даими вә дәјишпән әләмәтләри; һалланан нитг һиссәләри; нитг һиссәләринин тәснифаты; морфоложи тәһлил; синтаксисин әсас ваһидләри; садә вә мүрәккәб чүмләләрин нөвләри; нитг һиссәси вә чүмлә үзвләри; чүмләләрин синтактик тәһлили (3 с.).

Шакирдләр билмәлидирләр: 1) дилин әсас ваһидләрини тәҗин етмәји; 2) дил белмәләрини; 3) фонетикадан: нитгдә сөзләри тәҗин етмәји; сәсләрин ики һәрфи ифадә етмәсини; 4) лексикадан: сөзләрин мәнасыны, чохмәналы сөзләри, синоним, антоним вә омонимләр һаггындакы мәлуматы вә ондан нитгдә истифадә гајдаларыны; 5) сөз җарадычылығындан: сөзләрин һиссәләрини тәҗин етмәји; сөз җарадычылығынын јолларыны (морфоложи, гејри-морфоложи јол); сөзләри таркибинә керә вә сөз җарадычылығына керә тәһлил етмәк гајдаларыны; 6) морфоложијадан: нитг һиссәләри вә онларын тәҗин едилмәсини; нитг һиссәләринин даими вә гејри-даими әләмәтләрини; морфоложи тәһлил гајдаларыны; 7) синтаксисдән: синтаксисин әсас ваһидләри вә онлары тәҗин етмәји; сөз, сөз бирләшмәси вә чүмләнин әләгә нөвләрини, садә чүмләнин нөвләрини вә мүрәккәб чүмләләри; нитгдә башгасынын сөзләрини вермәји; 8) орфографијадан: һәрфләрин јазылыш гајдаларыны; дефисдән истифадә гајдаларыны; сөзләрин битишик вә ајры јазылма гајдаларыны; 9) дурғу ишарәләриндән: чүмләнин сонунда ишләнән дурғу ишарәләрини; сөзләри, чүмләләри вә с. ајыран дурғу ишарәләрини; 10) нитг мәдәнијјети вә услубијјатдан: нитгин услублары һаггында аңлајыш; нитг услублары вә онларын әсас әләмәтләри: фонетик, лексик вә грамматик нормалары; 11) дил һаггында үмуми мәлуматдан: ичтимаи һәјјатда дилин ролуну; дилин ийжишафы һаггында мәлуматы; ССРИ халглары дилләри вә дүңја дилләри арасында Азәрбајҗан дилинин јери.

Шакирдләр бачармалыдырлар: 1) сөздән мүәјјән сәсләри сечиб кәстәрмәји; сөзүн һиссәләрини тәҗин етмәји; сөзләрин дүзәлмә усулларыны мүәјјәнләшдирмәји; сөзләрин чүмләдә, чүмләнин мәтндәки мәнасыны изаһ етмәји; 2) сөзләри фонетик чәһәтдән, таркибинә керә, сөз җарадычылығына, сөз бирләшмәсинә керә, чүмләләри морфоложи вә синтактик тәһлил етмәји; 3) дидактик материалдан сәсләри нитг һиссәләрини вә кәстәрилән структура ујғун чүмләләри сечмәји; 4) сөзләри дәјишмәји; 5) мүәјјән гурулуша малик сөз бирләшмәси вә ја чүмлә тәртиб етмәји; 6) мүәјјән структура малик чүмләни башга структурлу чүмлә илә әвәз етмәји; 7) өјрәнилмиш орфограмаларла әләгәдәр сөзләри дүзкүн јазмагы; 8) өјрәнилмиш фонетик, лексик вә грамматик нормалара риәјәт етмәји.

Јекунлашдырычы дәрә (1 с.).

Рабитәли нитгин (шифаһи вә јазылы) ийжишафы (25 с.)

Мәтн һаггында вә нитгин услублары һаггында нечиләнләрин тәкряры. Мәзмунунда әдәби гәһрәманларын сәчијә элементи олан нәгли характерли мәтиләр үзрә јығчам вә сечмә ифадә.

Ичтимаи-сијаси, әхлаги, етик вә әдәби мөвзулардан публисист услубда ишпа.
Ичтимаи-сијаси вә әхлаги етик мөвзуларда 2—3 мәнбә үзрә мөрузә (вә ја реферат).
Лингвистик, ичтимаи-сијаси вә әхлаги-етик мәгаләнин тезисләри.
Әризе вә тәрчүмәји-һал.

Фәнләрарасы әләгә: әдәби мөвзуда проблем характерли ишпа (о чүмләдән мүасир Совет әдәбијјаты);
План, конспект, тезис. Әдәбијјат дәрслијинин ајрыча фәсилләри вә белмәләри үзрә әдәби-тәнғиди мәгалә; В. И. Ленинни ајрыча дәрсләриндә, Совет дәвләти вә һутугунун әсаслары, итисади чоғрафија дәрсләриндә); публисист мөвзуда шифаһи мәлумат (харичи дил дәрсләриндә).

ӘДӘБИЈЈАТ

Өи сөз: Лајиһә шәклиндә тәҗдим олуна бу програм мөвчуд програмын тәкмилләшдирилмәси јолу илә һазырланмышдыр. Програмын тәкмилләшдирилмәсиндә Сов. ИКП МК вә ССРИ Назирләр Советинин, 'Үмумитәһсил мәктәби шакирдләринин тәҗмини, тәрбијәсини вә әмәјә һазырланмасыны даһа да тәкмилләшдирмәк һаггында» тарихи гәрәри әсас кәтүрүлмүш, мөвчуд програмын мәктәб тәчрүбәсиндә сынагдан нечирилмәси илә әләгәдәр тәһиятларыны нәтичәләри нәзәрә алынмышдыр. Програмын тәкмилләшдирилмиш јени варианты Азәрбајҗан ЕТПЕИ-нин әдәбијјат тәдриси методикасы шәбәсиндә һазырланмышдыр (тәртибчиләри педагожи елимләри доктору Ш. Микајлылов вә елми ишчи З. Абдуллаевдир).

Программа апарылмыш әсас дәјишикликләр ашағыдакылардан ибарәтдир:

програмын изаһат вәрәгәси гаршыја гојулак тәләбләрә әсасән тамамилә јенидән јазылмышдыр;

IV—VII синифләрдә тәлим материалын јүнкүлләшдирмәк мәгсәди илә 12 әсәр (99-дан) програмдан чыхарылмыш, бунула әләгәдәр башга материалларда да дәјишиклик апарылмышдыр;

тәдрис планындакы саат фәргләри програмда әсаслы дәјишиклик апармаг зәрурәтини орталыға чыхарылмышдыр; бунун нәтичәсиндә бәзи сәнәткарлар, бир сыра әсәрләр програмдан чыхарылмыш вә галак материаллар исе нәзәрдән нечирилмишдир;

програма «Фәнләрарасы әләгә», һәр синифдә «Әдәбијјатдан јазылы, шифаһи иш нөвләри», «Шакирдләрин әдәбијјатдан билик вә бачарыгларына верилән тәләбләр» кими јени материаллар дахил едилмишдир;

VIII—X синифләрдә ичмал мөвзуларыны јүнкүлләшдирмәк мәгсәди илә мүәјјән дәјишиклик апарылмыш, бу вә ја башга сәнәткарын мүрәккәб һесаб олуна әсәри онун мәктәб үчүн даһа мүнәсиб сајылан әсәри илә әвәз едилмишдир;

әдәбијјат нәзәријјәси материалларынын мүәјјән системлә верилмәси нәзәрдә тутулмушдур...

IV СИНИФ (70 саат).

Кириш мәшғәләси, (1 саат).

«Ағ атлы оғлан» (3 саат).

Шифаһи халг әдәбијјаты һаггында аңлајыш. Нағыл һаггында илик мәлумат.

«Аг атлы оғлан» нағылынын мазмуну вә идејасы. Нағылда халг арзусунун ифадәси. Нәрбала садә әмәк адамларынын нумајәндәси кими, ону гәрдашларындан фәргләндирән чәһәтләр, әхлағи кејфијәтләри, Халгын Нәрбалаја мүнәсибәти. Нағылын дили.

Аталар сөzlәри (2 саат).

Аталар сөzlәриндә халгын зәнкин һәјәт төчрүбәсинин, һәјәт һәгигәтләринин әкси. Аталар сөzlәринин гурулушу: јығчамлыг, образлылыг. Онларын тәрбијәви әһәмијјәти.

Талмачалар (2 саат).

Талмачада халг һикмәти, мүшаһидә вә үмумиләшдирмә. Јарадымы төхәјјүлүн инкишафында талмачанын әһәмијјәти. Талмачаларын гурулушу.

М. Рзагулузадә. «Ана үрәји, дағ чичәји» (2 саат).

Әсәрдә вәтән мәнәббәти, халг адәт ән'әнәсинин тәсвири. Буғачын инкидәлији. «Ана үрәји, дағ чичәји»ндә ана мәнәббәтинин бәдиин ифадәси.

Н. Кәңчәви. «Шаһын достлуғу». («Лејли вә Мәчнун» әсәриндән) (1 саат). «Шаһын достлуғу» мәнзум һекајәсинин мазмуну. Шаһын садә адамла мүнәсибәти, чәза тәдбири, гәддарлыгы. Әсәрин ифадәли охусу.

Шаһрин шаһа мүнәсибәти. Әсәрдән чыхан нәтичә.

Н. Кәңчәви. «Фитнә». («Једди көзәл» әсәриндән) (1 саат).

Һекајәнин мазмуну. Фитнәнин тәдбири, ағыллы бир гыз олмасы. Онун гәләбәси, шаһрин мәғсәди. Әсәрин идејасы.

Ә. Әлибәли. «Илан вә гурбаға». (1 саат).

Тәмсилдә илан вә гурбаға тәмсалында ифадә олунан мүстәғим вә аллегорик мә'на, залымлыгын төнгиди. Әсәрдән чыхан әхлағи нәтичәләр.

Әдәбијјат нәзәријјәси. Тәмсил һаггында илк аңлајыш.

Б. Ваһабзадә. «Икки саат» (ихтисарла) (1 саат).

Әсәрдә космосун илк фәтеһи—совет вәтәндашы Јури Гагаринә үмумхалг мәнәббәтинин ифадәси. Ше'рдә совет елминин, совет адамларынын гәһрәманлыгынын тәрәннүмү. Космонавтлар айләси.

М. Сејидзадә. «Ағыллы инсан вә дәли Күрүн нағылы». (2 саат).

Әсәрдә совет адамларынын тәбиәт гүвәләринә гаршы мүбаризәсинин бәдиин тәсвири. Хасполад вә Гәһрәман сурәтләри әмәк адамларынын нүмәјәндәләридир. Әсәрдә В. И. Ленин идејаларынын төнтәнәси. Халгын биркә әмәји нәтичәсиндә әлдә едилән мувафәғәлијјәтин әсәрдә әкс олунмасы.

Фәнләрарасы әлағә: кечмишдә Азәрбајчан: Бабәкин башчылыгы илә халг күчләринин јадәлли ишғалчыла мубаризәси Азәрбајчан мәдәнијјәтинин инкишафы; Низами Кәңчәви (тарих). Низами әсәрләринә тәкдиләш рәсмләр әсасында әдәбијјатла рәссамлыгын әлағәси һаггында мә'лумат (тәсвири инчәсәниәт).

Абдулла Шаһг. «Көч» (парчалар) (2 саат).

Һекајәнин мазмуну. Әсәрдә Азәрбајчан тәбиәтинин, садә зәһмәт адамларынын—сәлдарларын һәјәтынын тәсвири, Јазычынын һәјәти мүшаһидә бачарыгы вә зәһмәткеш адамла мүнәсибәти. Әсәрдәки образлылыг.

М. Ә. Сабир. «Чүтчү» (1 саат).

«Чүтчү» ше'ри ингилабдан әввәл Азәрбајчан кәндлисинин һејәтыны әкс етдирән әсәрдир. Әсәрдә намуслу әмәјә мәнәббәт. Ше'рин ифадәли охусу.

А. Сәһһәт. «Јај сәһәри» (1 саат).

«Јај сәһәри» ше'риндә тәбиәт көзәллијинин реалист тәсири. Тәбиәтин көзәллијини дујмагын вә севмәјин әһәмијјәти. Ше'рдә образлылыг јарадан ифадә васитәләри. Әсәрин ифадәли охусу.

Әдәбијјат нәзәријјәси: Епитет һаггында аңлајыш.

И. Әфәндијев. «Шәһәрдән кәлән овчу» (2 саат).

Һекајәдә шәһәрдән кәлән овчунун тәбиәтин көзәлликләринә вургулуғу вә гајғыкешлији. Онун садәлији, сәмимилији, сәхавәтлилији.

С. Вурғун. «Чејран» (2 саат).

Ше'рдә вәтәнимизин тәбиин көзәллијинин тәрәннүмү вә реалист тәсири. Чејран Азәрбајчанын көзәллик әләмәтләриндән бири кими.

Әдәбијјат нәзәријјәси: Ше'р һаггында илк аңлајыш: мисра, бәнд, гағијә.

Р. Рза. «Бал арысы» (1 саат).

Ше'рин мазмуну. Әсәрдә һалал зәһмәтә верилән гајғәт. Намуслу әмәјин тәблиғи.

М. Мүшфиг. «Јағыш» (1 саат).

«Јағыш» ше'риндә көзәл бәдиин ләвһәләр. Шаһрин тәбиәт һадисәләрини реалистчәсинә тәсвир етмәси. Әсәрин ифадәли охусу.

Фәнләрарасы әлағә: кечмишдә Азәрбајчан (тарих); һекајә (Азәрбајчан дили).

С. Вурғун. «Октјабр» (1 саат).

«Октјабр» ше'риндә Бөјүк Октјабр социалист ингилабынын тәрәннүмү. Октјабр ингилабынын үмумдүнја тарихи әһәмијјәти. Ше'рин ритми вә ону јарадан әсас амилләр.

Е. Ағажев. «Күнәш доғачағ» (2 саат).

«Күнәш доғачағ» һекајәсинин мазмуну. В. И. Ленинин Полшада—Краков шәһәриндә тәсвир етмәси. Газет сатан јохсул полшалы Јузефлә В. И. Ленинин сәһбәти. Даһи рәһбәрин ушағла мәнәббәти. Әсәрдән чыхан нәтичә.

Г. Илкин. «Һәдијјә» (2 саат).

Һекајәдә Азәрбајчан халгынын даһи рәһбәри В. И. Ленинә мәнәббәтинин тәрәннүмү. В. И. Ленинин гајғыкешлији, сәмимилији вә садәлији.

Е. Ағажев. «Апрел сәһәри» (2 саат).

Һекајәдә Азәрбајчанда Совет һакимиијјәти уғрунда мүбаризә әлләриндә баш вермиш һадисәләрин тәсвири. Алы киши садә әмәк адамларынын нумајәндәси кими. Онун хејрхәллыгы, Хиласкар Гызыл Ордү. Һекајәнин «Апрел сәһәри» адландырылмасынын сәбәби.

М. Дилбәзи. «Дөјүш күнләри» (2 саат).

«Дөјүш күнләри» әсәриндә 26 Бақы комиссарынын гәһрәманлыгынын бәдиин тәсвири. Шаумјан вә Мәшәди бәј сурәтләри. Ше'рдә империалистләрин алчағ һәрәкәтләринин ифшасы. 26-ларын хатирәсинин әбәдиләшдирилмәси. 26-лар һаггында мүсаһибә. Ше'рин ифадәли охусу.

М. Ибраһимов. «Гырмызы галстук» (2 саат).

Һекајәнин мазмуну. Пионерләрин әхлағи сифәтләри вә нәчиб хүсусијјәтләри. Әсәрдә јазычынын өз гәһрәманларына мүнәсибәти.

С. Рүстәм. «Дуз-чөрәк» (1 саат).
«Дуз-чөрәк» әсәриндә доғручулук вә дүзкүнлүҗүн, әмәјә мәһәб-
бәт һиссләриниң тәблиғи.
Ә. Әскәров. «Дәниз буруғунда» (2 саат).
Әсәрдә ачығ дәниздә харигәләр җарадан, Вәтәнимизин шәһрәтини
учалтмағ јолунда јорулмадан чалышан мәрд вә мүбариз инсанларын
тәсвири. Камал сурәтиндә Бақы нефтчиләринин јүксәк әхлағи сиф-
ләринин үмүмиләшдирилмәси.

С. Вурғун. «Гызыл шаһинләр» (2 саат).
Бәјүк Вәтән мүһарибәсиндә совет адамларынын гәһрәманлығы,
Гызыл шаһинләр, мәрдлик, иҗидлик символудур. Әсәрдә вәтәншәрвәр-
лик мотивләри. Шә'рдәги бәдии тәсвир вәсигәләри.
Ә. Мәммәдханлы. «Буз һејкәл» (2 саат).

«Буз һејкәл» әсәриндә ана мәһәбәтинин тәсвири. Совет кәшфи-
јатчыларынын һуманизми. һекајәдә бәдии тәсвир вәсигәләри. һекајә-
нин ифадәли охусу.

В. Катајев. «Алај оғлу» (парчалар) (3 саат).

Повестдә Бәјүк Вәтән мүһарибәси ләвһәләри. Әсәрдә алман фа-
шизминә явфрәт һиссинин ифадәси. Совет адамларынын мәрдлиғи,
мүбаризлиғи, гәһрәманлығы. Ванја Солтсев вә капитан Јенакијев
сурәтләри.

Әдәбијјат нәзәријјәси. Диалог һағғында илк мә'лумат.

Р. Рза. «Доғма, әзиз партија» (2 саат).

Шә'рдә Коммунист Партијасына үмүмхалғ мәһәбәтинин тәсви-
ри. Коммунист Партијасы бүгүн гәләбәләримизин илһамчысы вә
тәшкилатчысыдыр. Шә'рин ифадәли охусу.

Фәһләрарасы әләгә. Динләмәк үчүн мусиги материалы: С. Рүста-
мовун, Р. Рзанын «Доғма, әзиз партија» шә'ринә бәстәләдији маһны
вә с. (мусиги). Бәјүк Октјабр социалист ингилабы вә вәтәндаш мүһа-
рибәси һағғында һекајәләр. Совет Иттифағынын фашист ишғалчыла-
рына гаршы Бәјүк Вәтән мүһарибәси һағғында һекајәләр (VI сиф),
тарих).

М. Һүсејн. «Одлу гылыңч» (2 саат).

«Одлу гылыңч» Азәрбајҗанын гәһрәманлығ кечмишини әкс ет-
дирән бир әсәр кими. һекајәдә јадәлли ишғалчылара гаршы мүбариз-
әнин тәсвири. Вараз, Чаваншир хатун, Чаваншир сурәтләри.

С. С. Ахундов. «Нә үчүн» (1 саат).

1905-чи ил 9 јанвар ганлы базар күнү. Чар һөкүмәтинин алҗағ
сијасәти. Јохсул зәһмәткеш халғын мулләбаран едилмәси. Көрпә Ле-
нанын ағыр вә ачыначағлы һәјәти. Јохсул ана вә көрпә. Ленанын фа-
чиәли өлүмү.

Ч. Чаббарлы. «Дилара» (2 саат).

Ингилабдан әввәл зәһмәткешләрин ағыр һәјәти. һекајәдә фәһлә
Бәшир сурәти Диларанын башына кәлән фәлакәт, онун арзусунун пүч
оlmасынын сәбәбләри. һекајәнин идејасы.

Әдәбијјат нәзәријјәси. һекајә һағғында илк аңлајыш.

Фәһләрарасы әләгә: кечмишдә Азәрбајҗан, Бабәкин башчылығы
илә халғ күтләләринин јадәлли ишғалчылара гаршы мүбаризәси (та-
рих).

Програм материалларынын өјрәнилмәси (54 саат).
Нитг инкишафы. (8 саат).

Синифдәнхарич оху үзрә сәһбәтләр (4 саат).

Тәқрар (4 саат).

Әзбәр өјрәнимәк үчүн:

Аталар сөзләри, тапмачалар (шакирдләрин арзусу илә). Н. Көн-
әви. «Шаһын достлуғу» (бир парча, мүәллимин мулаһизәсинә көрә).
М. Рзагулузаде. «Ана үрәји, дағ чичәји» һекајәсиндән ананын оғлуну
ахтармасы һиссәси. В. Ваһабзаде. «Ики саат». М. Ә. Сабир. «Чүтчү».
А. Сәһһәт. «Алај сәһәри». С. Вурғун. «Чејран». Р. Рза. «Бал арысы»
(бир парча). М. Мүшфиг. «Јағыш». С. Вурғун. «Октјабр». С. Рүстәм.
«Дуз-чөрәк». С. Вурғун. «Гызыл шаһинләр».

Синифдәнхарич оху үчүн.

«Вур чомағым, вур», «Газанылмыш манат», «Ахмаг чанавар».
Мир Чөлал—«Ики рәссам». Н. Көнчәви—«Чобан вә үзүк».
И. А. Крылов—«Көндли вә гојун»; «Пишик вә бүлбүл»; С. Вур-
ғун—«Ајын әфсанәси»; Т. Елчин—«Гызылдуз, Јашар вә Нурнәнә».

М. Рзагулузаде—«Дәниз нағылы»; И. Сәфәрли—«Бақыја Күр
кәлир»; С. Һүсејн—«Јазы јазанда»; М. Горки—«Сәһәр»; Ә. Күрчә-
лы—«Кәл, баһарым, кәл»; Ә. Зијатај—«Азәрбајҗаным мәнзим».

А. Твардовски—«Ленин вә печтајыран»; Н. Бабајев—«Ленини
көрән көзләр»; Ә. Садығ—«Вәсти»; С. Вурғун—«Вәсти»; Г. Мусајев
—«Јалғузак»; Р. Рза—«Мәктәбин ад күнү»; С. Рүстәм—«Уаудулмаз
мүәллим»; Н. Хәзри—«Поладәридәнләр»; З. Гарајев—«Харго»; Мир
Чөлал—«Ләјгәт»; Ә. Чәмил—«Тәмәл дашлары»; С. Рүстәм—«Дөв-
ләт мәним дәвләтимдир»; М. Рзагулузаде—«Истәк»; М. Рзагулузаде
—«Бабәкин анды»; Ә. Садығ—«Гәрәнфил»; Ә. Мәммәдханлы—«Гы-
зыл гәнчәләр»; Ә. һағвердијев—«Диш ағысы»; В. Һүго—«Гаврош».

IV сифдә әдәбијјат үзрә иш нәвләри.

Таныш мәтнин дүзкүн, сүр'әтлә вә сәсли охусу; бунула јанашы,
бәдии парчаларын ифадәли охусу, әзбәр өјрәнилмәси. Әсәр үзрә сәдә
план тәртиби, һәммин план әсасында мәзмунун даһышылмасы. Кичик
һөчмли епик әсәрләрин гыса, јахуд кениш нағыл едилмәси. Охунмуш
әсәрләр үзрә шифаһи вә јазылы ишпа апармағ. Охунмуш нағыл вә
һекајәләр һағғында рә'ј сөјләмәк (өз мүңасибәтинин билдирмәклә).

IV сиф шакирдләринин билик вә бачарығына верилән тәләбләр

Шакирдләр билмәлидирләр: өјрәнилән әсәрин адыны вә
мүәллифини; епик әсәрдә тәсвир олунан һадисәни вә әсас су-
рәтләри; өјрәнилән бәдии әсәрин әсас епизодларыны; бәдии әсәрдә әсас
аңлајышлары; әдәби гәһрәман, диалог, монолог, епитег; нәзәри нәср-
дән фәргини, шә'рин өлчүсүнү, ваһидләрини; шифаһи халғ јарады-
чылығынын аталар сөзләри, тапмачалар кими нәвләринин хүсусәјјәт-
ләрини; програмда әзбәрләnmәси тәләб олунан парчалары әзбәр сөј-
ләмәји;

Шакирдләр бачармалыдырлар: өјрәнилән әсәри дүзкүн, сүр'-
әтлн охумағы; өјрәнилмиш әсәрин әсас епизодларыны ајыр-

мағы; охунмуш әсәрин әсәс эпизодларыны әтрафлы нағыл етмәји; әсәрдә һадисәләр арасындакы әлагәни мүәјјән етмәји; халг нағылларыны жазылы әдәбијјатдакы әдәби нағыллардан фәргләндрмәји; охунмуш бәдии мәтәдә ишләдигән мөчәз нөвләрини (епитет, мүбәлгә) тапмағы вә онун мәтәдәки ролуну изаһ етмәји; бәдии әсәрдә монолог диалогдан фәргләндрмәји; өјрәнилмиш кичик епик әсәр (јахүд ириһәчмәли әсәрин аҗры-аҗры һиссәләри) үзрә садә план тәтиб етмәји; иһша жазмағ үчүн садә план тутмағы; өјрәнилмиш әдәби үзрә иһфаһи, јахүд жазылы иһфадә һазырламағы; әдәби гәһрәман нағында даһышмағы (иһфаһи вә жазылы); мүстәғил охудуғу нағыл вә һекајә һаггында рәј сөйләмәји; ше'рдә һәмгафијә сөзләри тапмағы.

V СИНІФ (70 саат).

Кириш мәшғәләси (1 саат).

Классик әдәбијјат

Н. Кәңчәви. «Солтан Сәңчәр вә гары» (2 саат).

Әсәрин мөвзусу, мәзмуну. Гары сурәти. Солтан Сәңчәр симасында әдәләтсизлијин тәңгиди. һекајәдәки сурәтләрә шаирин мүнәсибәти.

С. Ә. Ширвани. «Газ вә дурна» (1 саат).

Ше'рдә газ вә дурна аллегория сурәтләри. Шаирин мәгсәди-вәр һансы бир сәнәтә дәриндән јијәләнмәјин тәблиғи.

Әдәбијјат нәзәријјәси. Аллегория һаггында мә'лумат.

Ә. һагвердијев. «Мирзә Сәфәр» (ихтисарла) (2 саат). һекајәдә көһнә чәмијјәтдәки һәмәслә адәмларын тәсвири. Әсәрдәки мүсәбәт вә мәңғи сурәтләр Мирзә Сәфәрин оғланларына мүнәсибәти.

Әдәбијјат нәзәријјәси. һекајә һаггында верилән мә'луматын тәрары вә дәринләшдирилмәси (вәсрин хүсүсијјәтләри).

Ч. Мәммәдгулузадә. «Почт гутусу» (2 саат).

«Почт гутусу» һекајәсиндәки Новрузәли ингилабдан әввәлки Азәрбајҗан кәндлисинын типик нумәјәндәси кими. Онун характериядәки башлығә хүсүсијјәтләри—сәмиимилик, дүзлүк, авамлығ. Јазычынын Новрузәлијә вә хана мүнәсибәти. һекајәдәки күлүшүн характеря.

Әдәбијјат нәзәријјәси. Јумор һаггында илк мә'лумат.

М. Ә. Сабир. «Бақы фәһләләринә» (3 саат).

Ше'рдә тәңгид һадәфи олан капитализмин өлдүрүчү тәңгид аташине тугулмасы, фәһлә синфинин тәдричән ингилаби шүүра јијәләнмәси. Шаирин һашитализмә вә фәһлә синфинә мүнәсибәти. Ше'рин үслубу. Әсәрин иһфадәли охусу үзәриндә иш.

Әдәбијјат нәзәријјәси. Сатира, сатирик үслуб һаггында илк алаһыш.

А. Шаһт. «Мәктуб јетишмәди» (2 саат).

Ингилабдан әввәл Бақы нефт мә'дәнләриндә ишләјән фәһләләрин ағыр вәзијјәти. һекајәдәки Гурбан сурәтиндә Бақы нефт мә'дәнләриндә фәһлә һәјәтынын тәсвири. Бақы Гулу сурәти.

Әдәбијјат нәзәријјәси. Бәдии тәсвир вәсәтләри: епитет һаггында верилмиш мә'луматын дәринләшдирилмәси. Тәшбех һаггында илк мә'лумат.

М. Ј. Лермонтов. «Гафгаз» (1 саат).

Ше'рдә Гафгазын фүсункар көзәллијинин бәдии тәрәннүмү. Шаирин Гафгаза вургунлуғунун сәбәби. Ше'рдәки бәдии тәсвир вәсәтләри. Ше'рин иһфадәли охусу үзәриндә иш.

И. С. Туркенеv. «Муму» (ихтисарла) (3 саат).

Әсәрдә чар Русијасындакы тәһкимчилик һүтуғуну тәғйиди. Мүлнәлар һапымын гәддарлығы. Керасим сурәти. Онун көндә гајытмасынын әсәс сәбәби. Керасимин мә'нәви чәһәтдән сағләмлығы, мәңғиһин вә шәхсијјәтини горумасы. Керасим сурәтиндә рус кәндлисинын инсани кәјфијјәтләринин вә зоракылығә гарыш е'тиразынын иһфадәси.

А. Сәһһәт. «Вәтән» (2 саат).

Ше'рдә вәтәнә мәнәббәт һиссинин тәрәннүмү. Әсәрдән чыхарылған тәрбијәви нәтичә. Ше'рин иһфадәли охусу (ше'рин вәзни үзәриндә практик иш).

Совет јазычылары вәтәнимизин кечмиши һаггында

Ч. Чаббарлы (һәјәти һаггында очерк). «Көмүрчү аиләсиндә», «Илк һәдә», «1905-чи илдә» (1 шәкил) (3 саат).

Ч. Чаббарлынын ушағлығ илләринә һәср едилән очерк. Чәфәрин аиләсинин ағыр күзәрәни. Аиләнин сезинчи. Јенијәтмә Чәфәрин мәрд вә чәсарәтли, мөһкәм ирадәли вә һазырчавәб олмасы. «1905-мәрд вә чәсарәтли, мөһкәм ирадәли вә һазырчавәб олмасы. «1905-чи илдә» (1 шәкил). пјесиндә Аллаһверди вә Имамвердинин аиләси чинсалында Азәрбајҗан вә ермәни халғларынын достлуғунун тәғтимсалында Азәрбајҗан вә ермәни халғын гәдим вә тарихи достлуғунун әсәрдә вири. Гоншу олан ики халғын гәдим вә тарихи достлуғунун әсәрдә үмумиләшдирилмәси. Ингилабдан сонра халғларымыз арасындакы достлуғ мүнәсибәтләринин даһа мөһкәмләндирилмәси.

Әдәбијјат нәзәријјәси. Драм әсәрләри һаггында садә мә'лумат.

С. С. Ахундов. «Гарача гыз» (ихтисарла) (4 саат).

«Гарача гыз» һекајәсиндә мүлкәдар—бәј һәјәти илә јохсул бағбаһын вә јетим гызын һәјәти арасындакы фәрг. Әсәрдә буларын мүнәсибәти тәсвири. һекајәнин әсәс гәһрәманлары. Пири кими вә Гугәјисәли тәсвири. һекајәнин әсәс гәһрәманлары. Пири кими вә Гугәјисәли тәсвири. онларын инсанпәрвәрији. Пәричәһан ханын сурәти. Јазычынын бәј вә јохсул аиләләринә мүнәсибәти. Бу мүнәсибәт ушағларынын хошбәхт һәјәти һаггында мүнәсибә.

Әдәбијјат нәзәријјәси. Бәдии портрет һаггында алаһыш.

Т. Шаһбази (Симург). «Гәјчы» (2 саат).

Һекајәнин мөвзусу. Ингилабдан әввәл кимсәсә ушағларын ағыр вә мәнәббәт һәјәтынын тәсвири. Мәммәд сурәти. Онун ингилабдан сонракы һәјәти.

Фәһләләрасы әлағә: (I—II бөлмәләр үзрә). Вәтәниндә Бәјүк Октјабр социалист ингилабында (тарих); тәсвири сәнәт нөвү олан рәсм әсәрләри — Ә. Әлимадәһин Сабир сатираһары арасында чәкдији нүмунәләр (тәсвири иһсәсәт).

Социалист вәтәнимиз

С. Бурғун. «Азәрбајҗан» (4 саат).

Ше'рдә Вәтәнә мәнәббәт һиссинин иһфадәси. Шаирин Азәрбајҗанын гәбни көзәлликләринә вургунлуғу вә онун иһфадәли охусу.

Әдәбијјат нәзәријјәси. Һеча вәзни һаггында аңлајыш, бу вәзндә бөлкү принцип. Ше'рин ифадәли охусу.

М. Ибраһимов. «Пәри хала вә Ленин» (ихтисарла) (4 саат). Ингилабдан әввәл Азәрбајчан зәһмәткешләринин ағыр зыјәти, бәј вә мүлкәдарларын өзбашыналығы. Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинин төләбәси. Зәһмәткешләрин хошбәхт һәјәти. Һекајәдә Азәрбајчан халгынын даһи рәһбәри В. И. Ленинә дәрин мәһәбәтинин тәсвири. Пәри хала вә Вәли ингилабдан, сонра јени һәјәт гуран Азәрбајчан кәндлиләринин үмумиләшдирилмиш сурәтләри ки. Әсәрдә В. И. Ленин сурәти.

С. Рүстәм. «Чапајев» (2 саат).

Вәтәндаш мүһарибәсинин әфсанәви гәһрәманы Чапајев һаггында тыса мүсаһибә. Ше'рдә Чапајевин гәһрәманлығынын бәдии тәрәннүмү, өлкәмизин дүшмәнләринә гаршы халгымызын гәзәб вә һифрәт һиссләринин үмумиләшдирилмәси. Ше'рдәки бәдии тәсвир васитәләри вә онларын тә'сири.

Әдәбијјат нәзәријјәси. Тәкрир һаггында илк мә'лумат.

М. С. Ордубади. «Сержант Иванов адына көрпәләр еви» (1 саат). Һекајәдә Бәјүк Вәтән мүһарибәси ләвһәләри. Совет дөјүшчүләринин гәһрәманлығы вә һуманизми. Сержант Ивановун гәјгыкешлији.

М. Чәлил. «Гушчуғаз» (1 саат).

Бәјүк татар јазычысы М. Чәлил һаггында тыса сөһбәт. Ше'рдә Вәтән мәһәббәти. Шаирин вәтәнпәрвәрлији. Әсәрдән чыхан нәтичә.

С. Рәһимов. «Медалјон» (ихтисарла) (4 саат).

Бәјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә халгымызын фашист ишғалчыларына гаршы гәһрәман мүбаризәси. Әсәрдә совет халгынын вәтәнпәрвәрлијинин тәсвири. Ата-анасыны итирән совет ушагларына бәјүк гәјгы кәстәрилмәсинин әсәрдәки тәсвири. Әсәрдә халглар достлуғунун ифадәси, совет дөјүшчүләринин сурәтләри (Әли, Аркади вә б.).

Ә. Чәмил. «Елләр бајрамы» (2 саат).

Ше'рдә ССРИ-нин тәркибинә даһил олан 15 республиканын мөһкәм бирлијинин тәсвири. Совет халгларынын мөһрибан бир айләдә јашамасы. Ше'рдәки бәдии тәсвир васитәләри.

Әдәбијјат нәзәријјәси. Һеча вәзни һаггында билијин дәринләшдирилмәси, өлчү мүхтәлифлији.

Фәнләрарасы әлағә: Динләмәк үчүн мусиги материалы — Ә. Тағыјевин «Азәрбајчан» ше'ринә бәстәләдији маһны (мусиги); Бәјүк Октябр социалист ингилабы вә вәтәндаш мүһарибәси һаггында һекајәләр (IV синиф, тарих); һеча, вурғу (Азәрбајчан дили).

Вәтәнпәрвәрлик, гәһрәманлыг, әмәк, мәктәб һәјәти

М. Мүшфиг. «Бәхтијар» (2 саат).

Әсәрдә әмәјә вә әмәк адамларына бәјүк мәһәббәт; Совет халгынын јүксәлиши уғрунда мүбаризәнин тәрәннүмү. Ше'рин гурулушу.

З. Хәлил. «Кремл улдузлары» (1 саат).
Вәтәнимизни пайтахты Москваның символу олан Кремлин бәдни тәрәннүмү.

Әдәбијјат нөзәријјәси. Метонимија.

М. Дилбазн. «Әмәкдир мәним адым» (1 саат).

Ше'рдә јарадычы әмәјин, зәһмәт адамларының тәрәннүмү. Әмәк тәрбијәсини тәблиғи. Вәтәнимиздә әмәк инсанлара шан вә шөһрәт кәтирир.

М. Һүсејн. «Илк сынағ». («Абшерон» романындан бир парча) (3 саат). Әсәрдә нефт сәнајәсинин инкишафы уғрунда апарылган мүбаризәнин тәсвири. Романдакы әсас сурәтләр: Таһир, уста Рамазан, Чәмил вә б. Кәнчләрин фәдакарлығы. Уста Рамазанын кәнчләрә аталығ гајғысы. Таһир сурәти. Онун әмәксевәрлији.

Б. Ваһабзадә. «Мәктәб јоллары» (1 саат).

Ше'рдә шаирин тәрәннүм етдији идеја. Ушағларда елмә, билијә, китаба мәһәббәт ојатмасы. Ше'рин поетик хүсусијјәтләри вә дили.

Фәнләрарасы әлағә: өлкәмиздә социализм гуручулуғу һағтында һекајәләр (IV синиф, тарих); нитг һиссәләри, чүмлә үзвләри (Азәрбајҗан дили).

Програм материалларының өјрәнилмәси (54 саат).

Нитг инкишафы (8 саат).

Синифдәнхарич оху үзрә сөһбәтләр (4 саат).

Тәкрар (4 саат).

Әзбәр өјрәнемәк үчүн:

С. Ә. Ширвани. «Газ вә дурна», М. Ә. Сабир. «Бакы фәһләләринә», А. Сәһһәт. «Вәтән», М. Ј. Лермонтов. «Гафгаз», С. Вурғун. «Азәрбајҗан» (бир парча), С. Рүстәм. «Чапајев», М. Чәлил. «Гушчугаз», Ә. Чәмил. «Елләр бајрамы», М. Мүшфиг. «Бәхтијар», З. Хәлил. «Кремл улдузлары», М. Дилбазн. «Әмәкдир мәним адым», Б. Ваһабзадә. «Мәктәб јоллары».

Синифдәнхарич оху үчүн.

«Јетим Ибраһимин нағылы»; Ч. Мәммәдгулузадә—«Буз»; М.Ә. Сабир «Әкинчи»; А. С. Пушкин — «Булуд»; И. А. Крылов—«Ешәк вә бүлбүл»; В. Һүго—«Козетта».

С. Рәһимов — «Пәри чынгылы»; И. Әфәндијев — «Гары дағ» (әфсанә); Б. Бајрамов—«Гоча нәр».

Г. Илкин — «Фотограф»; С. Вурғун — «Москва»; С. Рүстәм — «Гызыл мејданда»; М. Раһим—«Рус».

С. Вурғун, С. Рүстәм, Һ. Һүсејнзадә—«Азәрбајҗан Совет Социалист Республикасының һимни»; С. Вурғун—«Пионер маршы»; «Дағлар»; М. Мүшфиг—«Минкәчевир һәсрәти»; Р. Рза — «Ленин»; М. Рзагулузадә — «Гу келү»; Б. Ваһабзадә—«Әлләр», «Гызыл медал»; Һ. Һүсејнзадә—«Ше'р дејилми?».

V синифдә әдәбијјат үзрә иш нөвләри.

Таныш олмајан мәтнин дүзмүн, сүр'әтли охусу, еләчә дә бәдни әсәрин ајры-ајры һиссәләринин, јахуд әзбәр өјрәдилән әсәрләрин

ифadəли охусу. Həчмчә бөјүк олмајан епик әсәрләрин. Јахуд ири-
һәчмли әсәрләрин ајры-ајры һиссәләринин мәзмуну үзрә садә вә
мүрәккәб план тәртиби. Епик әсәрләрин мәзмунуну кениш, ғыса,
сечмә һағыл етмә. Охунмуш әсәрләр үзрә мүнәкимә характерли ин-
ша јаздырмаг.

Охунмуш әсәрләр үзрә тәсвири инша (портрет, пејзаж) јаздырмаг.
Мүстәғил охунмуш һекајәләр һағында рә'ј јаздырмаг.

V синифдә шакирдләрин әдәбијатдан билик вә бачарыгларына верилән тәләбләр.

Шакирдләр билмәлидирләр: әрәнилән әсәрин адыны, мөөлли-
фини, епик әсәрләрдә һадисәнин инкишафыны вә орада иштирак
едән образларын гаршылыгылы мүнәсибәти; тәләб олунан әсәрләри
әзбәрдән сөјләмәји; һекајә (мәнзум һекајә), һағыл, тәмсил әдәби нөв-
ләринин хүсусијәтләрини; һека өзниндә өлчү јарадан амилләри.

Шакирдләр бачармалыдырлар: таныш олмајан мәтнн дүзкүн
сәсли охумагы; әзбәрләниш, еләчә дә әрәнилмиш ириһәчмли әсәрләр-
рин ајры-ајры һиссәләрини ифәдәли охумагы; өјрәдилмиш епик әсәр-
ләрин мәзмунуну ғыса данышмагы; әсәрдә әсас сурәтләрин сәчијә-
ләндирилмәси үчүн зәрури олан епизодлары ајырмагы; бәднн әсәрдә
тәсвир олунан һадисә илә һәјат һадисәси арасындакы әлағәни мүә-
јәнләшдирмәји; өјрәнилмиш бәднн әсәрдә ишләдәлән епитет, тәһәһ-
һәһәт тәсвир вәситәләрини талмагы. Ејни заманда пејзаж вә портре-
тин мәтндәки ролуну изаһ етмәји;

Өјрәнилмиш кичик һәчмли әсәрләрә вә ири һәчмли епик әсәр-
ләрин ајры-ајры фәсилләринә садә вә мүрәккәб план тәртиб етмәји;
һекајәләри мүхтәлиф (мениш, мәтнә ујғун, сечмә, ғысалдылымыш)
шәкилдә данышмагы; охунмуш әсәр үзрә инша јаратмагы (әдәби гәһ-
рәманын һәрәкәтләрини тиймәтләндирмәклә ону сәчијәләндирмәк);
мүстәғил охунмуш һекајәләрә рә'ј јазмагы (она өз мүнәсибәтини
билдирмәклә).

VI СИНИФ (70 саат).

Кириш (1 саат).

1. Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијаты.

«Короғлу» дастанындан парчалар (3 саат).

«Короғлу» дастаны һағында ғыса мә'лумат. Јерли һакимләрин вә
хариҷи дүшмәнләрин зулмкарлығы. Халг азадлығы уғрунда мүбаризә.
Короғлу халг гәһрәманыдыр.

Әдәбијат нәзәријјәси. Шифаһи халг әдәбијаты һағында били-
јия дәрнләшдирилмәси. Дастан һағында мә'лумат, дастаны һағылдан
фәргләндирән әсас чәһәтләр.

62

II. Классик әдәбијат.

Низами Кәнчәви. «Кәрпичкәсэн кишинин дастаны» (2 саат).

Шаирин јарадычылығы һағында ашағы синифдә өјрәдиләнләрин
әһкәмләндирилмәси- «Сирләр хәзинәси»нин гурулушу. «Кәрпичкә-
сэн кишинин дастаны». һекајәсиндә әмәјә мәнәббәт идејасы. Әсәрдә
җәһәт вә чаван оғлан сурәтләри. Зәһмәтсәвән гочанын кәнчи мәзәммәт
етмәси. Кәнчин пешманлығы. Низами Кәнчәвинин әмәк адамларына
мүнәсибәти.

Әдәбијат нәзәријјәси. һекајә һағында билијин дәрнләшдирил-
мәси. Мәнзум һекајә.

М. П. Вагиф. «Дурналар» (2 саат).

Ше'рдә шаирин никбин әһвали-руһијјәсинин ифәдәси. Гошманын ди-
ли вә бәднн тәсвир вәситәләри.

Әдәбијат нәзәријјәси. Гошма һағында мә'лумат.

Г. Б. Закир. «Тысбаға, гарға, кәсәјән, аһу» (2 саат).

Тәмсилдә јолдашлыг, достлуг, бирлик идејасынын тәбляғи. Әсәрдән
чыхан тәрбијәви нәтичә.

Әдәбијат нәзәријјәси. Тәмсил һағында мә'луматын дәрнләш-
дирилмәси (шәхсләндирмә вә нитләндирмә).

М. Ф. Ахундов. «Мүсјә Жордан вә дәрвиш Мәстәли шаһ» (3 саат).

Комедијанын мәзмуну. Әсәрдә мөһүмат вә чәһаләтин тәһгиди.

Әдәбијат нәзәријјәси. Драм әсәрләри һағында верилмиш мә-
луматын дәрнләшдирилмәси, ремарка.

С. Ә. Ширвани. «Оғлума нәсиһәт» (2 саат).

Ше'рдә елмә, сәнәтә вә сәнәт адамларына верилән гәјмәт. Шаир мүх-
тәлиф дилләри, хүсусилә рус дилини билмәјин әһәмијјәти вә зәру-
рилији һағында. Әсәрдә бирлик вә достлугун тәбляғи.

А. С. Пушкин. «Гафгаз» (2 саат).

Пушкинин Гафгазла бағлылығы һағында ғыса мә'лумат. А. С. Пушки-
нин Гафгаза, онун тәбиәтинә мәнәббәти, ше'рдә азадлыг идејалары-
нын тәрәннүмү. Әсәрин ифәдәли охусу.

Ә. Һагвердијев. «Гоча тарзән» (1 саат).

Һекајәнин мәзмуну. Әсәрдә тарзән Чавад сурәти; сәнәтә, сәнәтқара
мәнәббәтин ифәдәси.

Т. Г. Шевченко. «Вәсијјәт» (1 саат).

Ше'рдә вәтәнә бағлылыг вә сәнмәз мәнәббәт, ивгилаби чағырыш мо-
тивләри. Әсәрдән чыхан нәтичә-шаирин хошбәхт кәләчәјә инамы.

Фәнләрарасы әлағә: кечмишдә Азәрбајчан. Низами, Кәнчәви. (IV
синиф, тарих); динләмәк, үчүн мусиги материалы: Ч. Чәһангировун
М. П. Вагифин «Дурналар» ше'ринә, М. Гулијевин, С. Рүстәмн
«Азәрбајчана кәлсин» ше'ринә бәстәләдији ејни адлы маһнылар әса-
сында әдәбијатын мусиги илә әлағәсинә даир мә'лумат (мусиги).

63

III. Совет әдәбијјаты.

М. Горки, «Охумат еһтирасы», («Өзкә гапыларында» әсәриндән) (2 саат).

Әсәрдә Пешковун симасында капитализм чөмијјетиндә касыб ушагла-рынын ачыначатлы һәјатынын тәсвири: елмә, китаба һөвәс.

Р. Рза, «Мән һансы бир инсана...» («Ленин» поемасында һәр парча) (2 саат).

Ленинә үмүмхалт мәнәббәтинин ифадәси. Поеманын «Мән һансы бир инсана бәнзәдим ки, Ленини» парчасында бәди и үмүмиләшдирмәләр. Ше'рин ифадәли охусу.

Әдәбијјат нәзәријјәси. Ифадә васитәләри, бәди суал.

Ч. Новруз, «Ленин јени бир ерадыр» (2 саат).

Ше'рдә В. И. Ленинин халт күчлөләринин азадлығы уғрунда мүбаризәнин рәһбәри, милјонларла зәһмәткеш инсанын хиласкары һәми тәрәннүмү. В. И. Ленин идејаларынын бәшәрилији. Даһи рәһбәри-мизин ера адландырылмасынын сәбәби.

Ч. Чаббарлы, «Фирузә» (3 саат).

Һекајәнин мезмуну. Јени совет адамынын, хошбәхт аиләнин тәсвири. Фирузә сурәти. Совет һакимийјәтинин «Һәјатда ингилаб, мәишәтдә ингилаб, инсан шүһрунда ингилаб» јаратмасы.

Әдәбијјат нәзәријјәси. Портрет.

С. Рүстәм, «Азәрбајчана кәлсин» (2 саат).

Ше'рдә вәтәнә, халга мәнәббәтин тәрәннүмү. Азәрбајчан халгынын гонагпәрвәрлији, Бәјнәлмиләтчилик, һуманизм һәми әхлаги кәјфијјәтләрин тәблиги. Ше'рин вәзни вә ифадәли охусу.

М. Ибраһимов, «Азад» (2 саат).

Әсәрин мөвзусу. Һекајәдә Иран Азәрбајчанында халт демократик һәрәкәтынын тәсвири. Көниш халт күчлөләринин даһили дүшмәнләрә вә империализмә гаршы мүбаризәси. Азад вә Фәрда азадлыг мүбаризәләри һәми.

С. Вурғун, «Муған» поемасында парчалар («Минкәчевир гәһрәманы», «Гәһрәманын зәфәри», «Јени шәһәр») (3 саат).

«Муған» поемасы социализм гуручулуғундан бәһс едән бир әсәр һәми. Харигәләр јарадан әмәк адамларынын, Күр үзәриндә тикинти ләһнәләринин поэтик тәсвири. Сарван вә Манја сурәтләри. Јени социалист шәһәринин тәсвири: Әсәрдә елчү мүхтәлифлији. Ше'р парчаларынын ифадәли охусу.

Әдәбијјат нәзәријјәси: Мүбалиғә.

Ә. Валијев, «Күлшән» (2 саат).

Повестдә әмәк адамларынын бәди тәсвири. Күлшән вә Ханпәри сурәтләринин мүғәјссәси. Әсәрдә бирлијин, коллектив әмәјин тәрәннүмү.

Г. Илкин, «Шимал күләји» (3 саат).

Әсәрин мөвзусу. Азәрбајчан халгынын азадлыг уғрунда апардығы мүбаризә, һәмин мүбаризәдә рус халгынын бәјүк гардашлыг көмәк вә бунун әһәмийјәти. Јетим, Һәјдәр вә Нәрһиз сурәтләри.

Б. Полевој, «Әсл инсан дастаны» (4 саат).

Әсәрдә Бәјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә совет дөјүшчүләринин

кәстәрдији әфсанәви гәһрәмәнлыгынын тәсвири. Алексей Мересјев тәһсилында әсл совет адамына хас олан вәтәнпәрвәрлик, һуманизм, ирадәлилик, чәсурлуг вә с. кәјфијјәтләрин тәсвири. «Әсл инсан дастаны» мүһарибә мөвзусунда јазылмыш ән јахшы әсәрләрдән бири һәми.

Әдәбијјат нәзәријјәси. Повест һаггында мә'лумат.

И. Гасымов вә Һ. Сејидбәјли, «Узаг саһилләрдә» (3 саат). Повест Бәјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә совет адамларынын, о чүмләдән Азәрбајчанын гәһрәмән оғуларынын вәтәндән узағларда кәстәрдији икидликләрдән бәһс едән әсәр һәми. Алман-фашист ишғалчыларына гаршы мүбаризәдә партизан һәрәкәтынын әһәмийјәти. Әсәрдә мүхтәлиф милләтләрин һүмәјндәләриндән ибарәт партизан барлашмәләринин дүшмәнә гаршы мүбаризәсинин тәсвири. Мейди һүсејнзадә, Анчелика вә Васја сурәтләри.

Н. Хәзри, «Күнәшлә биркә» (2 саат).

Ше'рдә социалист шәһәри Сумгајытын чошгун әмәк һәјатынын, зәһмәт адамларынын тәсвири. Әсәрин «Күнәшлә биркә» адландырылмасынын сәбәби.

И. Ә. Әфәндијев, «Дағлар архасында үч дост» (3 саат).

Романда халглар достлуғунун тәрәннүмү. Әсәрдә Шаһмар, Сәлимә, Һәјк, Микола сурәтләри. Әсәрдән чыхан нәтичә.

Әдәбијјат нәзәријјәси. Пейзаж.

М. Һүсејн, «Һопһоп» (2 саат).

Һекајәдә М. Ә. Сабирин һәјатынын Баки дөврү, М. Ә. Сабир вә фәһлә һәјаты. Шаирин Әзизбәјовла илк танышлығы. Һекајәнин идејасы.

Фәнләрарасы әлағә: Бәјүк Октјабр социалист ингилабы ССРИ-дә социализмин гәләбәси вә коммунизм гуручулуғу (IV сниф, тарих); әһәнк һануну, саит вә самит әсләр, ачыг вә гапалы һечалар (Азәрбајчан дили); һәјкәлтарашлыг вә әдәбијјат «Узаг саһилләрдә» әсәринин гәһрәманы М. Һүсејнзадәнин һәјкәли вә с. һүмәналәр әсасында әдәбијјатын һәјкәлтарашлыгыла әлағәси һаггында мә'лумат (тәсвири вәчә-сәнәт).

Програм материалларынын өјрәннмәси (54 саат).

Нитг инкишафы (8 саат).

Снифдәнхарич оху үзрә сөһбәтләр (4 саат).

Тәқрар (4 саат).

Әзбәр өјрәнмәк үчүн: Н. Кәңчәви, «Кәрпичкәсән кишинин дастаны», М. П. Вагиф, «Дурналар», Г. Б. Закир, «Тысбага, гарга, кәсәјән, аһу». (бир парча); С. Ә. Ширванли, «Оғлума һәснәт»; А. С. Пушкин, «Гафгаз», Т. Г. Шевченко, «Вәсијјәт», Р. Рза, «Мән һансы бир инсана...», Ч. Новруз, «Ленин јени бир ерадыр», (бир парча); С. Рүстәм, «Азәрбајчана кәлсин», С. Вурғун, «Муған» поемасында «Гәһрәманын зәфәри» (бир парча), «Јени шәһәр»; Н. Хәзри «Күнәшлә биркә» (бир парча); М. Ибраһимов, «Азад» һекајәсиндән задын вәсијјәти һиссәси.

Снифдәнхарич оху үчүн: «Боз атын белиндә»; Ашыг Панаһ, «Ленинин Вәтәниндә»; Н. Кәңчәви, «Залым шаһла Заһидин дастаны»; Г. Закир, «Дурналар»; Б. Ваһабзаде, «Илләр», «Јени бир арзу галды»; Һ. Нәзәрли, «Үч дөврүн чалды архив»; М. Горки,

5. «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси», № 2.

«Ушаглыг иллери»; М. Мүшфиғ. «28 Апрель»; М. Чолаал. «Күлбасла-
 јен гыз»; С. Рүстәм. «Бајрағымын алтында»; М. Ибраһимов. «Гартал
 гөфөсдә»; С. Вурғун. «Партијамыздыр»; «Ананың өјүдү»; Б. Бүсејн.
 заде. «Чејранчөлүи сөһөри»; Ә. Садығ. «Вахтында көлмишик»; И. Шых-
 «Шәфағден галхәилар»; Ә. Чәмил. «Балача чекист»; К. Бүсејноғлу.
 лы. «Консерв гутулары»; Е. Агајев. «Балача чекист»; К. Бүсејноғлу.
 «Гуручу»; «Ана»; О. Сарывәлли. «Курмүстан торпағында»; М. Гу-
 сејн. «Көрәм әфсанәси».

VI синефдә әдәбијјат үзрә иш нөвләри.

Мүстәғил муталиә олуи муш әсәрләрин дүзкүн, сүр'әтли, сәсли
 вә сәссиз охумасы, өјрәнилмиш әсәрләрин ајры-ајры һиссәләринин
 ифадәли охусу. Өјрәнилмиш әсәрләрин мәзмунуна вә әдәби гәһрәма-
 нын сәчијјәсинә даир сәдә вә мурақкәб план тәртиби. Епик әсәрин мәз-
 мунуну шифаһи вә јазылы шәкилдә көниш мухтәсәр, сечмә ифадәси.
 ны вериәк (үзүмләшдирич и нәтичәләри), Өјрәнилмиш әсәрләр үзрә
 муһнакәмә характерли инша (әдәби гәһрәманын сәчијјәси). Өјрәнил-
 миш әсәрләр үзрә тәсвири инша (пейзаж, портрет). Мүстәғил охун-
 муш кытаплара, бахылымыш кинофилмә, театр тамашасына рә'ј (әсә-
 ландырылымыш фикир сәјләмәк).

VI синеф шакирдләринин әдәбијјатдан билик вә бачарығына верилән төләбләр.

Шакирдләр билмәлидирләр: өјрәнилмиш вә мүстәғил охун-
 муш әсәрләрин мүәллифини, адыны вә идејасыны; — епик әсәрдә
 һадисәни (сүжет), әдәби гәһрәманынын әсәрдәкәи башга иштиракчы-
 ларла гаршылыгы мүнәсибәтиндә өзүнү көстөрән характер хүсуси-
 јәтләрини; — бәди әсәрин әсәс епизодларыны, тәбиәт ләвһәләрини; — өј-
 рәнилмиш әсәрин гурулушунун (композициясынын) хүсусијјәтини;
 әдәби гәһрәманын характери, тәшбәһ, истиарә, сатира, јумор ани-
 јышларыны; һечә вәзнинин хүсусијјәтләрини вә мухтәлиф өлчүләр-
 ини; — епик вә лирик әсәрләрин хүсусијјәтләрини; — програмын төләб
 етдији әсәрләрә өзбәр сәјләмәји.

Шакирдләр бачармалыдырлар:

Таһыш олмајан әсәри дүзкүн, сүр'әтли сәссиз (сакият) вә учадан
 охумагы; — төләб олуиан әсәри өзбәр сәјләмәји, өјрәнилмиш әсәрин
 ајры-ајры һиссәләрини ифадәли охумагы; — өјрәнилмиш епик әсәрдә
 әдәби гәһрәманын сәчијјәси илә әлағәдар епизодлары сечмә јолу илә
 мәзмунуну даһышмагы; — өјрәнилмиш һекәјә вә повестләрдә сүжет ел-
 мәнәләриди (экспозиция, завязка, кульминация, развязка) фәрг-
 ләндирмәји; — ики әдәби гәһрәманы һәрәкәт вә давраишларына кө-
 рә тәршиләшдиришмагы; — әдәби әсәрин гәһрәманынын јашадыгы мү-
 һитдән асылы оларат дунјамәрушүнү, һәјата мүнәсибәтини сәчиј-
 јәләндирмәји; — бәди әсәрин жанрыны (епик-лирик, драматик) фәрг-
 ләндирмәји; — өјрәнилмиш әсәрдә дилин бәди тәсвир вә ифадә вәс-
 теләрини (эпитет, тәшбәһ, истиарә, мүбәлиғә, бәди суал вә с.) тәй-
 магы, онларын ролуну мүәјјәнләшдиришмагы;
 Әдәби гәһрәманын сәчијјәсинә даир мурақкәб план тәртиб етмәји;
 өјрәнилмиш әсәрдә әдәби гәһрәманы сәчијјәләндирән епизодлары шифа-

һәһи вә јазылы шәкилдә ифадә етмәји; өјрәнилмиш әсәр үзр муһнакә-
 мә характерли инша јазмагы (әдәби гәһрәманы сәчијјәләндирмәктә);
 мүстәғил охунмуш китаба әсәсләндирылымыш шәкилдә рә'ј јазмагы.

VII СИНЕФ (70 саат).

Кириш (1 саат). Бәди әдәбијјатда образлылыг һаггында сәдә
 мулат (IV—VI синефләрдә өјрәнилән әсәрләр әсасында). Бәди
 әсәр. Бәди әдәбијјатын инчәсәнәтин башга нөвләриндән фәрги. Бә-
 ди вә елми әсәрләри бир-бириндән ајыран чөһәтләр.

Н. Кәнчәви. «Хејир вә Шәр» (Једди көзәл» поемасындан) (3 саат).
 һекәјәнин мәзмуну, Хејир вә Шәр сурәтләри. Әсәрдә хејир-
 хәһлығын төблиғи, пахылығын, даркөзлүғүн, шәрип исләнмәси.
 Әсәрин идејасы, тәрбијәви әһәмијјәти.

Әдәбијјат нәзәријјәси. һекәјә (мәнзум һекәјә) һаггында мә'лумат
 тын дәринләшдирилмәси. Мәснәви һаггында илк мә'лумат. Тәһкијә.

Синефдәнхарич оху үчүн:
 «Әнуширәван вә бајгушларын сөһбәти». «Једди көзәл» поемасындан
 һағыллар.

М. Фүзули. «Мејвәләрин сөһбәти» (3 саат).

«Мејвәләрин сөһбәти» әсәринин мәзмуну. Аллегорик образлар вәс-
 тәсилә феодалларын вә зүлмәкар һакимләрин тәғтиди. Мејвәләрин
 тәсвириндәки һәгигәтәујғунлуг вә јумор. Шә'рин дили, вәзни. Әсәрин
 ифадәли охусу.

Әдәбијјәт нәзәријјәси. Әруз вәзни һаггында илк аңлајыш: һечә-
 ларын узун, јахуд гысалығы.

Синефдәнхарич оху үчүн: «Шиякәтнамә».

Ч. Мәммәдгулузаде. «Гурбанәли бәј» (3 саат).

«Гурбанәли бәј» әсәриндә ингилабдан әввәлки мулкәдәр-бәј һә-
 јатынын реал тәсвири. һекәјәдә Гурбанәли бәј тәмсалыда јалтағлы-
 ғын тәғтиди. Әсәрдә һәјат һадисәләринин реал тәсвири.

Әдәбијјат нәзәријјәси. Реализм һаггында илк мә'лумат.

Синефдәнхарич оху үчүн.

Ч. Мәммәдгулузаде. «Бәлкә дә гајтардылар». Н. В. Гогол. «Кодјаска».

М. Ә. Сабир. «Нә ишим вар?» (3 саат).

«Нә ишим вар?!» шә'риндә вәтәнин, халғын гәјдәна гәлмәјән, өз
 шәхси мәнфәәтләрини дүшүнәнләрин ифшасы. Вәзнин төләбнә көрә
 шә'рин ифадәли охусу.

Әдәбијјат нәзәријјәси. Сатира һаггында мә'луматын дәринләш-
 дирилмәси, ингилаби сатира һаггында аңлајыш. Әруз вәзни һаггында
 мә'луматын дәринләшдирилмәси, әрузда бәлкү приносий.

Синефдәнхарич оху үчүн:

М. Ә. Сабир. «Дағлар дағымдыр мәним». М. Ә. Сабир. Сатиралары (мү-
 әллимин тәвсијјәси илә).

Ч. Чаббарлы. «Севил» (4 саат).

«Севил» Азербайжан гадынларынын азадлыг жолуну эск етдирен гийметли бир эсэрдир. Пјесде Севилин инкишаф жолунун реал тэсвири, Севил Азербайжан гадынларынын умумилэштирилмиш сурэти кими. Эсэрдэки башга сурэтлэр. (Балаш, Күлүш, Дилбэр, Күндүз вэ с.).

Эдэбијат нэзэријјэси. Конфликт, композисија вэ сүжет хаггында мә'лумат.

Синифдэнхарич оху үчүн: Ч. Чаббарлы. «Күлэр» (башга некалэри).

С. Вурғун. «26-лар» (4 саат).

26 Бақы комиссары хаггында гыса мә'лумат.

«26-лар» поемасынын мэмуну вэ идејасы, Азербайжанда Совет хакимијети гурулмасы уғрунда кеден мүбаризэ. Поемада 26 Бақы комиссарынын гәһрәманылыгы, мәрдији вэ дөнмэзлијинин бэдиит тэсвири. Эсэрдэ гөлэбэје олан бөјүк инам.

Эдэбијат нэзэријјэси. Поема хаггында мә'лумат.

Синифдэнхарич оху үчүн:

С. Вурғун. «Өлүм күрсүсү», «Вақынын дастаны».

С. Рүстәм. «Гафурун гөлби» (3 саат).

«Гафурун гөлби» эсэринин мэмуну, мөвзусу вэ идејасы. Поемада Бөјүк Вәтән мүһарибэси лөвһөлэри, Халглар достлуғу гөлэбэмизин һәркәтвэричи гүввөлэриндән бири кими. Гафурун мәрдији вэ инсанпәрвэрији, фэдакарлыгы. Синетскинин Гафура мүнәсибэти. Шаирин Гафура, Синетскијэ, елөчө дө фашист ишгалчыларына мүнәсибэти. Эсэрин ифадэли охусу.

Эдэбијат нэзэријјэси. Сијаси лирика хаггында илк мә'лумат.

Синифдэнхарич оху үчүн:

С. Рүстәм. «Рус гардашыма», «Анд», «Гәһрәманын вэсијјети», «Күн о күн олсун кя...».

В. В. Мајаковски. «Совет паспорту» (3 саат).

Совет вәтәндашылыгындан доған түрүр һиссинин эсэрдэ ифадэси. Ше'рдэ империализмин ифшасы.

Эдэбијат нэзэријјэси. Сәрбэст ше'р хаггында мә'лумат.

Синифдэнхарич оху үчүн. В. В. Мајаковски, «26-лар», «15000000».

М. Ч. Пашајев. «Бир кәнчин манифести» (парчалар) (5 саат).

«Бир кәнчин манифести» повестиндэ Азербайжанда Совет хакимијетинин гөлэбэси уғрунда кеден мүбаризэнин тэсвири. Азербайжан халгынын јаделли ишгалчылара гаршы мүбаризэдэ гөлэбэје олан мөһкәм инамы. Соһа, Ваһар вэ Мөрдан сурэтлэри. Эсэрдэ зүлмэ вэ һагсызлыға гаршы мүбаризэнин бэдиит тэсвири.

Эдэбијат нэзэријјэси. Бэдиит тэсвир васитэлэри хаггында мә'луматын дэринлэштирилмэси. Истиарэ.

Синифдэнхарич оху үчүн; «Бир кәнчин манифести»нин бүтөвлүкдэ охусу.

А. Фадэјев. «Кәнч гвардија» (парчалар) (5 саат).

Гәјат һагигэти вэ «Кәнч гвардија» романы. «Кәнч гвардија» Бөјүк Вәтән мүһарибэси иллэриндэ совет адамларынын алман-фашист иш-

галчыларына гаршы гәһрәманылыг мүбаризэсини эск етдирән ән јахшы эсэрлэрдән бири кими. Кәнч гәһрәманыларын мә'нэви симасы. Матвэј Костијевич вэ башга коммунист сурэтлэри. Кәнч гвардијачылар—аталарын ингилаби ән'әнэлэринин давамчылары кими. Романда фашизмин ифшасы.

Эдэбијат нэзэријјэси. Роман хаггында мә'лумат. Бэдиит эсэрин сүжети.

Синифдэнхарич оху үчүн:

Х. Рза. «Краснодон гарталлары». Л. Космодемјанскаја. «Зоја вэ Шура хаггында повест».

Ә. Әбүлһэсэн. «Тамаша гарынын нөвэлэри» (парчалар) (3 саат).

«Тамаша гарынын нөвэлэри» повестинин мөвзусу вэ идејасы. Эсэрдэ Икрам вэ Мәммөд јени совет кәчкэлэринин һумајәндэлэри кими. Овларын әхлаги кәјфијјэтлэри вэ Ағамүл, Ағазал сурэтлэри, мүәллифин онлара мүнәсибэти.

Синифдэнхарич оху үчүн:

Ә. Әбүлһэсэн. «Оғуллар вэ аталар».

И. Әфәндијев. «Ваһар сулары» (парчалар) (4 саат).

Эсэрин мөвзусу вэ идејасы. Пјесдэ кәнд һәјатынын јүксәлишинин бэдиит тэсвири. Уғур сурэти. Эсэрдэ совет адамларына мөһсус мә'нэви кәјфијјэтлэрин ифадэси.

Эдэбијат нэзэријјэси. Драм хаггында мә'луматын дэринлэштирилмэси (пәрдэ, шәкил).

Синифдэнхарич оху үчүн:

И. Әфәндијев. «Ваһар сулары» (пјеси бүтөвлүкдэ охумаг).

В. Ваһабзаде. «Учун, нәғмэлэрим» (3 саат).

«Учун, нәғмэлэрим» поемасы татар шаири, Совет Иттифагы Гәһрәманы Муса Чәлилә Азербайжан шаирлэринин һәср етдиклэри ән јахшы эсэрлэрдән бири кими. Эсэрдэ фашист зинданларында шаирин кәстәрдији мәрдијин, дөзүмлүлүјүн тәрәннүмү. Поеманын әһемийәти. Эсэрин ифадэли охусу.

Эдэбијат нэзэријјэси. Азербайжан әдэбијатында Мајаковски ән'әнэлэри.

Синифдэнхарич оху үчүн.

С. Вурғунун татар шаири Муса Чәлилин анадан олмасынын 50 иллиг јубилејиндэ чыхышы. Эсэрлэри, VI чилд. В. Ваһабзаде, Ше'рлэри (мүәллимин төвсијјэси илэ).

Фәһләрарасы әлағэ: кечмишдэ Азербайжан... Низами Кәнчели, Бөјүк Октябр социалист ингилабы вэ вәтәндаш мүһарибэси хаггында һекајэлэр; өлкәмиздэ социализм гуручулуғу хаггында һекајэлэр (IV синиф, тарих); Низаминин, Фүзулинин, Сабирин эсэрлэринә чәкилмиш рәсмләр эсасында әдэбијатла рәссамлыгын әлағәси хаггында мә'лумат. Вурғу, аһәнк һануну, ачыг вэ гапалы һекалар.

Азербайжан дили.

Н. Хәзри. «Күнәшин бачысы» (ихтисарла) (3 саат).
«Күнәшин бачысы» әсәриндә әмәк гәһрәманлыгынын тәсвири. Сөвилә Габылҗева—онун гәһрәманлыгы, әмәксәвәрлиҗи. Шаирин әмәк адамларына мүнәсибәти. Поеманын идеҗасы. Сөвилә давамчылары.

Синифдәнхарич оху үчүн.

Н. Хәзри. «Күнәшин бачысы» поемасынын бүтөвлүкдә охусу, «Ушан Хәзәр».

Әдәбиҗат нәзәриҗәси үзрә билиҗин тәкрары вә система салышмасы (4 саат). Бәдһи әдәбиҗат сөз сәнәтидир. Әдәбиҗатын ичтимансиҗасы вә тәрбиҗәви әһәмийәти. Әдәбиҗатда образлылыгы, бәдһи әсәрин мөвзусу, мәзмуну вә идеҗасы. Нәзм вә нәср. Епик, лирик, драматик әсәрләр вә онларын хусусиҗәтләри. Бәдһи әсәрин композисиҗасы, сүҗәти, конфликт, бәдһи әсәрдә тәсвир вәситәләри, онларын нөвләри вә с.

Бәдһи әсәрләрин өҗрәнилмәси (54 саат).

Нитг инкишафы (8 саат).

Тәкрар (4 саат).

Синифдәнхарич оху үзрә сөһбәтләр (4 саат).

Әзбәр өҗрәнмәк үчүн: Н. Кәнчәви. «Хеҗир вә Шәр» (бир парча); М. Фүзули. «Мәҗвәләрин сөһбәти»; (бир парча) (М. Ә. Сабир «На ишим вәр!»); С. Вургун «26-лар» (бир парча); С. Рүстәм. «Гафурун гәлби» (бир парча); В. В. Маҗаковски. «Совет паспорту» (бир парча). Н. Хәзри, «Күнәшин бачысы» (бир парча); М. Чөлал. «Бир кәнчин манифести» әсәриндән. Мәрданьын дүшүнчәләри һиссәси; (бир парча); А. Фадеҗев. «Кәнч гвардија» романындаң анд һиссәси.

VII синифдә әдәбиҗат үзрә иш нөвләри. Бәдһи әсәрләрин сәсли вә сәссиз, дүзгүн, сүрәтли охусу (епик, лирик, драматик) Әзбәрләнмиш әсәрләрин, еләчә дә таньш олан вә таньш олмаҗан мәтнләриң ифәдәли охусу. Әдәби гәһрәманларын мұҗаҗисәләндирилмәсинә вә груп һалында сәчиҗәләндирилмәсинә дәир сәдә вә мүрәккәб план тәртиби. Шифаһи вә җазылы ифәдә (мөвзу үзрә үмумиләшдиричи фикрләрлә). Җазылы вә шифаһи мұһакимә характерли инша (өҗрәнилмиш әсәрләрдәки образлары мұҗаҗисә, җахуд груп һалында сәчиҗәләндирмә җолу илә). Тәсвири инша (портрет, тәбиәт җахуд әшҗа тәсвири). Мүстәгил охунмуш китаба, бахылмыш кинофильмә, театр, тамашасына телевизия верилишине рә’ј җазмаг.

VII синифдә шакирдләрин әдәбиҗатдан билик вә бачарыгына верилән тәләбләр

Шакирдләр билмәлидирләр: өҗрәнилмиш, мүстәгил охунмуш әсәрләрин мөәллифини, адыны, әсәрә верилән адын мә’насын; өҗрәнилмиш әсәрләрин мөвзусуну, гурулушуну (композисиҗасынын) сәчиҗәви хусусиҗәтләрини; өҗрәнилмиш вә мүстәгил охунмуш әсәрләрдә образларын мөвҗеҗини вә гаршылыгыла әлаҗәсини; өҗрәнилмиш бәдһи әсәрләрин әсас епизодларыны; өҗрәнилмиш әсәрләрин ич

70

тиман әһәмийәтини; бәдһи әдәбиҗатын хусусиҗәтини (елми әдәбиҗатдан фәрги); бәдһи әсәрин мөвзусу, композисиҗасы вә сүҗәт анлаҗышларыны; роман, комедија вә гошманын жанр хусусиҗәтләрини, лирик епик әсәрләрин фәрди хусусиҗәтләрини; Азәрбаҗан ше’риндә истифадә олунан ше’р вәзнләрини (һеҗа вә әруз), һәр биригин спесифик хусусиҗәтләрини, сәрбәст ше’риң өзүнәмәхсус чөһәтләрини; програмын әләб етдиҗи ше’р парчаларыны әзбәр сөҗләмәҗи.

Шакирдләр бачармалыдырлар: бүтүн жанрларда олан әсәрләрин һамысыны ифәдәли охумагы; өҗрәнилән әсәрин мөвзусуну, идеҗасыны мөҗҗәйләшдирмәҗи; өҗрәнилән әсәрләрин идеҗамәзмунуну даньшмагы, тәһлил просесиңдә композисиҗаны мөҗҗәйләшдирмәҗи (әсәрдәки образлар, мөәллиф характеристиҗасы, әдәби гәһрәманьын портрети, һадисәнин инкишафы, пеҗаж вә с.); мүстәгил тәртиб олунмуш план үзрә әдәби гәһрәмана характеристиҗа вермәҗи вә ону башҗа өҗрәнилмиш әсәрләриң гәһрәманлары илә мұҗаҗисә етмәҗи; әсәрдә дилин бәдһи тәсвир вә ифәдә вәситәләриң идеҗа-бәдһи ролуну мөҗҗәйләшдирмәҗи; өҗрәнилән вә әләб охунмуш нәзм әсәрләринин вәзнини, онун даһили бөлкүләрини, гафиҗә гурулушуну; әдәби гәһрәманлары мұҗаҗисәли вә груп шәклиңдә сәчиҗәләндирмәк үчүн сәдә вә мүрәккәб план тәртиб етмәҗи; өҗрәнилмиш әсәриң мәзмунуну мұхтәлиф формада (кениш, мұхтәсәр, сечмә) ифәдә етмәҗи (җазылы вә шифаһи); мұһакимә характерли инша (шифаһи вә җазылы) тәртиб етмәҗи.

VIII СИНИФ (70 саат).

Кириш (2 саат). Бәдһи әдәбиҗат һаггында анлаҗыш: бәдһи әдәбиҗатын сөз сәнәти олмасы, һәҗәти бәдһи сүрәтдә әкс етдирмәси вә тәрбиҗәви әһәмийәти. Азәрбаҗан әдәбиҗаты. Азәрбаҗан халгынын гәдһим дөврләрдән та бүгүнәдәк олан һәҗәтинын бәдһи инҗинасы кими. Азәрбаҗан әдәбиҗаты тарихи һаггында анлаҗыш. Әдәбиҗатшүвәслиҗ елми вә онун әһәтә етдиҗи сәһәләр: әдәбиҗат тарихи, әдәбиҗат нәзәриҗәси вә әдәби тәңгид.

В. И. Ленин әдәби ирс һаггында (В. И. Ленин «Л. Н. Толсто!» мөҗәләси). Әдәбиҗатын синфи характери. Чөмиҗәтин инкишафында әдәбиҗатын ролу.

Әдәбиҗат нәзәриҗәси. Әдәбиҗатын образлылыгы һаггында анлаҗышын дәринләшдирилмәси.

Азәрбаҗан шифаһи халг әдәбиҗаты (3 саат). Шифаһи халг әдәбиҗаты вә онун әсас хусусиҗәтләри. Марксизм-ленинизм классикләри шифаһи халг әдәбиҗаты һаггында. Шифаһи халг әдәбиҗатына М. Горкинин вердиҗи гүҗмәт. Азәрбаҗан шифаһи халг әдәбиҗатынын нөвләри (нәғмәләр, лаҗлалар, бәҗәтылар, аталар сөзләри, мөсәлләр, тапмачалар, нағыллар, дастанлар вә с.). Онларын әсас форма, мәзмун вә бәдһи хусусиҗәтләри. Ашыҗ җарадычылыгы шифаһи халг әдәбиҗатынын аҗрылмаз һиссәси кими.

«Китаби-Дәдә Горгуд» дастаны. «Ғазан ханын әвһия җағмаланмасы» боју (2 саат).

«Китаби-Дәдә Горгуд» Азәрбаҗан шифаһи халг җарадычылыгынын гәдһим абидәси кими. Дастанда вәтәнпәрвәрлик мотивләри. Әсәрдә

71

Дәдә Горғуд ел ағсаггалы кими. Салур Газан, Гарача Чобан, Бурлахатун ва Уруз сурәтләри. Дастанда ана мөһәббәти. Әсәрдә дүшмән типләри (Шеклү Мәлик, Гара Мәлик вә б.).

XIII әср гәдәрки Азәрбајчан әдәбијјаты һаггында. Үмүмий мә'лумат (2 саат). Азәрбајчан халгынын гәдим мөдәнијјәти. XI—XII әсрләрдә Азәрбајчан әдәбијјаты (Гәтран Тәбризи, Мәһсети халыи. Әбул-Үлә Кәнчәви). Сарај ше'ри. Хагани.

Н. Кәнчәви «Хосров вә Ширин». (11 саат). Низаминия дөвру, һәјаты вә јарадычылығы. Шаирин лирикасы. Низами лирикасында ичтимаи мотивләр, мөһәббәтин тәрәннүмү. «Хәмсә» һаггында гәдәрки мә'лумат. Низами бөјүк сөз устасы кими, онун сөзә, сәнәтә вердәди гәјмәт.

«Хосров вә Ширин». Поеманын мөвзусу, шаирин бу мөвзуја мурачәт етмәсинин сәбәби. Әсәрин гыса мөзүмуну. Поемадан парчалар «Мәһинбәдуну Ширинә өјүд вермәси», «Баһар чагы Хосров вә Ширини кәзләјә чыкмасы (бир парча)», «Фәрһад вә Ширини мәчәрәсы», «Хосровла Фәрһадын дејишмәси», «Ширини Фәрһадын јанына кетмәси», «Ширини Хосрова өјүд вермәси».

Ширин, Хосров вә Фәрһад сурәтләринин төһлили. Ширин Шәрт әдәбијјатында илк мүсәбәт гәдән образы кими. Онун әмәјә вә әмәк адамларына вердији јүксәк гәјмәт, Фәрһад әмәк вә сәнәт әдамы кими. Фәрһадын шәхсиндә јазычынын әмәк адамларына дәрин рәрбәти. Поеманын идејасы. Әсәрин композијјасы, сүжәтин ичкишафында әсәс чәһәтләр.

Низами јарадычылығынын әсәс хүсусијјәтләри; онун һуманизми вә вәтәпәрвәрлији. Низами јарадычылығында мүтәрәгги идејалар. Низами вә Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјаты. Азәрбајчан әдәбијјатында, еләчә дә дүңја әдәбијјатында Низамини мөвгәји. Низамини зәңкин ирсинин мүасир дөврдә әһәмијјәти.

Әдәбијјат нәзәријјәси. Едик жанр. Поема һаггында мә'луматын кенишләндирилмәси. Поеманын нөвләри: романтик вә реалист поемалар. Классик ше'рин нөвләри: рубай, мәснәви, фәхријјә, мәдһијјә һаггында мә'лумат.

Синифдәнхарич оху үчүн. Н. Кәнчәви, «Једди кәзәл», Һ. Араслы, «Шаирин һәјаты».

Фәһләрәрасы әлағә: Азәрбајчан халгынын јаранмасы просесиниң баша чатмасы; мәдәнијјәтин ичкишафы; Азәрбајчан дили; Азәрбајчанын мәдәни әлағәләри; әдәбијјат; Хагани, Низами, инчәсәнәт вә мә'марлыг (VII синиф, тарих); Ү. Гачыбәјовун «Сәнсиз», «Севкили чанан» романслары (мусиги).

XIII—XVI әсрләрдә Азәрбајчан әдәбијјаты һаггында гыса мә'лумат (2 саат). Дөврүн сијаси вә мәдәни вәзијјәти. Бу дөврдә Низами әдәби ән'әнәләрини давам етдирән шаирләр (Әссар Тәбризи, Ариф Әрдәбили вә б.). Ашыг ше'ри тә'сири алтынды јазан халг шаири Гурбани.

Чәсаноглу вә Хәтан. Азәрбајчан әдәбијјатынын, әдәби дилинин ичкишафында онларын ролу. Сәфәви дөвләтинин тәшәккүлү. Азәр

бајчан дөвләтинин гурулмасында, Азәрбајчан әдәби дилинин ичкишафында Хәтанын ролу.

И. Нәсим. «Мәндә сығар ики чанан...», «Ағрымаз» (4 саат). Нәсиминиң дөвру, һәјаты вә јарадычылығы. Лирикасы. Нәсим јаарадычылығында мүтәрәгги ичтимаи мотивләр. «Мәндә сығар ики чанан...». Ше'рдә ифадә олунан социал-сијаси фикир. Шаирин гурулуғу. Инсана вердији јүксәк гәјмәт. Ше'рдә бәди ифадә вәзијјәтләри.

«Ағрымаз». Гәзәлин шаирин һәјаты илә бағлылығы. Ше'рдә лирик гәһрәмана мөхсус мәрдлик, мүбаризлик, идеја мәтинлији. Ше'рин дили вә вәзни.

Синифдәнхарич оху үчүн.

Шаирин 5-6 ше'ринин охусу (шакирдләрин арзусу илә). Габил. «Нәсим».

М. Фүзули. «Мәни чавдан усандырды...» гәзәли, «Падшаһи-мүлк...» гит'әси, «Лејли вә Мәчнун» поемасы (12 саат). М. Фүзулинин һәјаты вә јарадычылығы. Лирикасы. Фүзули лирикасынын әсәс хүсусијјәтләри: Мөһәббәт лирикасы. «Мәни чандан усандырды...» гәзәли, гәзәлдә саф вә јүксәк инсани мөһәббәтин тәрәннүмү. Шаирин гәзәлләриндә лирик гәһрәман. Фүзули лирикасында ичтимаи мотивләр. «Падшаһи-мүлк...» гит'әси. Шаирин әдаләтсиз мүһарибәләрә, феодал дүңјасына гаршы етиразлары. Онун ше'р вә сәнәт адамларына вердији јүксәк гәјмәт. Фүзулинин нәсри. «Шикајәтнамә». «Лејли вә Мәчнун» поемасында: «Сагинәмә» (Арајиши-сәһбәт ејлә, саги.), «Анасынын Лејлијә нәсиһәти», «Лејлинин анасына чавабы» (бир парча), «Лејлинин Мәчнуну чаваб мәктубу» (бир парча), «Лејлинин Мәчнуну сәһрада раст кәлмәси», «Тамамеји-сүхән» (сонунчу). Поемада Низами ән'әнәләрини давам етдирилмәси. Әсәрин мөвзусу, мөзүмуну вә идејасы. Поеманын «Сагинәмә» һиссәсиндә прәли сүрүләи әсәс фикир, дөврдән шикајәтин ичтимаи сәбәбләри. Поеманын әсәс сурәтләри. Лејлинин сымасында XVI әср Азәрбајчан гәдәнләринин ағыр, һүгүсүз, кәлә вәзијјәтинин тәсвири. Фүзулинин гәдән әсарәтинә гаршы етиразы. Мәчнун сурәти. Азад севкил мүбариздә төк галмасы вә күчсүзлүју. Фүзулинин өз гәһрәманларына мүнасибәти. Поемада азад мөһәббәтин тәрәннүмү, поеманын бәди вә сәнәткарлыг хүсусијјәтләри: гурулушу, сүжәт кәтти. Әсәрдә ишләдән бәди тәсвир вә ифадә вәситәләри. Азәрбајчан әдәбијјаты вә әдәби дили тарихиндә Фүзулинин ролу, Фүзули јаарадычылығынын тә'сир дәрәси.

Әдәбијјат нәзәријјәси. Әруз вәзни һаггында верилмиш мә'луматын кенишләндирилмәси вә дәринләндирилмәси. Әруз вәзиниң бәһрләри. (Фүзулинин ән чох ишләтдији һәзәч, рәмәл бәһрләри һаггында мә'лумат). Классик ше'рин нөвләри һаггында верилмиш мә'луматын дәринләндирилмәси (гәзәл, гит'ә һаггында мә'лумат, гәзәлин мөвзусу вә һәчми, шәтлә', мөгтә', даһили гафијә, лирик гәһрәман).

Синифдәнхарич оху үчүн.

М. Фүзулинин лирикасы (8—10 гәзәл вә гит'ә). (Шакирдләрин арзусу илә). Б. Ваһабзадә. «Шәби-һичран».

Фәһиләрарасы элагә: Азәрбајчан XIV—XVI әсрләрдә: Сәфәвиләр дәвләтинин јаранмасы...; дәвләт ғурулушу...; кәндияләрин вә сәһә карларын вәзијјәти; әдәбијјат; Имадәддин Нәсими; Мәһәммәд Фүзули; (VII синиф, тарих); Ү. Һачыбәјовун «Лејли вә Мәчнун» операсы. Ч. Чаһанкировун «Фүзули» кантатасы (мусиги); чүмләннин иницијалы сјаја көрә нөвләри (Азәрбајчан дили).

XVII—XVIII әсрләрдә Азәрбајчан әдәбијјаты (2 саат).

Дәврүн ичтимаи-сијаси вәзијјәти һаггында мәлумат. Бу дәврдә әдәбијјат вә мәдәнијјет. Фүзули әдәби мәктәбинин давамчылары—Мәсһәһи. Саиб Тәбризи һаггында ғыса мәлумат. Шифаһи халг әдәбијјатынын чанланмасы. «Короғлу», «Әсли вә Кәрәм» вә башта дастанларын јаранмасы. Халг ше'риндә ичтимаи вә реалист мотивләрин күчләнмәси. Хәстә Гасым, Туфарғанлы Аббас, Сары Ашыг, М. В. Видади.

«Короғлу» дастаны («Һәмзәнин Ғыраты апармасы» голу) (2 саат). «Короғлу» дастаны XVI әсрин сону вә XVII әсрин әввәлләриндә харичи ишғалчылара вә јерли феодаллара ғаршы халг үзәнләринин бәдиин иницијалы кими. Короғлу вә онун гәһрәмәнлығы. Күтләләре архаланмасы. Дастанда халг күтләләринин ролу. Әсас сурәтләр: Короғлу, Никар, Ејваз, Дәмирчиоғлу вә башгалары. Дастанын бәдиин хүсусијјәтләри.

Әдәбијјат нәзәријјәси. Дастан һаггында верилмиш билијин дәринләшдирилмәси, дастанларда композиција вә сүжет.

Синифдәнхарич оху үчүн.

«Короғлу» дастаны (бүтөвлүкдә).

М. П. Вагиф. «Һајыф ки, јохдур», «Пәри» рәдифли гошмалары, «Көрмәдим» мүхәммәси (5 саат).. М. П. Вагифин һәјәти вә јарадычылығы, ичтимаи вә сијаси фәалијјәти. Онун Русија вә Күрчүстанла достлуг элагәләри (јаратмаг тәшәббүсләри. Азәрбајчан халгынын јаделли ишғалчылара ғаршы апардығы мүбағәзәдә Вагифин ролу. М. П. Вагиф реалист шаир кими. Вагиф лирикасынын әсас хүсусијјәтләри: дилинин садәлији, тәбиилији, шифаһи халг әдәбијјатына јакынлығы. «Һајыф ки, јохдур». Ше'рдә Азәрбајчанын тәбиин кәзәлликләринин, инсан кәзәллијинин реал тәсвири. Ше'рин вәзни, бәдиин ифадә васитәләри. «Пәри». Әсәрдә инсани кәзәлликләрин тәрәннүмү. Әсәрин дили, Вагифин сон дәвр јарадычылығында ичтимаи мотивләрин гүввәтләнмәси. «Көрмәдим» мүхәммәси. Әсәрдә феодал үсули-идарәсинин кәскин тәнғиди. Әсәрин дили. Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә Вагифин мөвпәи.

Әдәбијјат нәзәријјәси. Гечә вәзни, гошма вә реализм һаггында мәлуматын дәринләшдирилмәси. Мүхәммәс вә онун хүсусијјәтләри һаггында мәлумат.

Синифдәнхарич оху үчүн.

М. П. Вагиф. Ше'рләри.

Фәһиләрарасы элагә. XVII әсрин әввәлләриндә Иран-Түркијә мүһарибәләри вә Азәрбајчан; Иран феодалларынын зүлмү; Азәрбајчан халг күтләләринин түрк вә Иран әсарәтинә вә јерли феодаллара ғаршы мүбаризәси; Короғлу; Ағамәһәммәдхан Гачарын Азәрбајчан рушү; Шушанын мүдафиәси; XVIII әсрин ахырларында Азәрбајчан (VII синиф, тарих); Ү. Һачыбәјовун «Короғлу», Р. Мустафајевин «Вагиф» опералары (мусиги).

А. С. Пушкин. «Левкени Онекин». (4 саат). Рус әдәбијатынын А. С. Пушкинә гәдәрни олан дөврү һаггында тьса мә'лумат. А. С. Пушкинин һәјаты вә јарадычылығы һаггында мә'лумат. Рус әдәбијаты тарихиндә А. С. Пушкинин мөвгеји. Шаирин лирикасында азад-г. вәтәнә мәһәббәт мотивләри. «Левкени Онекин» мәнзүм романы. Әсәрни мәнзүмү вә идејасы. «Левкени Онекин» рус һәјатынын енциклопедијасыдыр» (В. Г. Белински). Әсәрдә задәкаи чәмијјәтинин тәһлиди. Онекин вә Татјана сурәтләри. Онекинин фәчиәси вә онун сәбәпләри. Татјананын характериндәки сәдәлик, онун мә'нәви аләмийини зәнкннлији вә нөзәллији.

Әдәбијат нәзәријјәси. Мәнзүм роман һаггында мә'лумат.

Синифдәнхарич оху үчүн. А. С. Пушкин. «Капитан гьзы». «Сибирә мәнтуб», «Чаадајевә».

Дүнја әдәбијаты.

Ә. Фирдовси. «Шаһнамә»дән «Рүстәм вә Сөһраб» дастаны (3 саат). Ә. Фирдовсинин дөврү, һәјаты вә јарадычылығы һаггында мә'лумат. «Шаһнамә» әсәриндә Иранын гәдим дөвр тарихинин бәдий тәсвири. «Рүстәм вә Сөһраб» дастанындан («Рүстәм вә Кејкавус», «Рүстәм вә Сөһрабын үчүнчү мұһарибәси вә Сөһрабын өлүмү») парчалар. «Рүстәм вә Сөһраб» дастаны әсәрин ән гүввәтли голларындан бири кими. Дастанда Иран вә Туран мұһарибәләринин тәсвири. Рүстәм вә Сөһраб сурәтләринин тәһлили. «Шаһнамә» әсәринин Фирдовсидән сонра кәлән Јахын Шәрг шаирләринә тә'сири.

Синифдәнхарич оху үчүн. Һ. Чәвид. «Сәјавүш».

Совет әдәбијаты үзрә сөһбәтләр (6 саат).

I. Азәрбајчан шаир вә јазычыларынын сон илләрдәки әсәрләриндә Ленин мөвзусу (2 саат).

Н. Хәзри—«Ленин»; В. Ваһабзадә—«Ленинлә сөһбәт»; М. Ибраһимов—«Ленин булағы»; Ә. Вәлијев—«Ленинин көмәји»; Г. Илкин—«Һәдијјә».

II. Азәрбајчан әдәбијатында әмәк адамларынын тәрәннүмү (2 саат). И. Әфәндијев—«Дағлар архасында үч дост»; Н. Хәзри—«Ики Хәзәр»; Һ. Һүсејнзадә—«Сибир лөвһәләри» вә с.

III. ССРИ халqlары әдәбијатындан нүмунәләр (2 саат). Н. Тихонов—«Ше'рләри»; К. Симонов—«Ше'рләри»; М. Турсунизадә—«Ше'рләри»; Ч. Ајтматов—«Чәмилә»; Н. Думбадзе—«Мән, нәнәм, Илико вә Илларион».

Програм материалларынын өјрәнилмәси (54 саат).

Нитт инкишафы (3 саат).

Совет әдәбијаты һаггында сөһбәтләр (6 саат).

Әдәбијат нәзәријјәсиндән верилән билијин тәкрары вә системә салынмасы. (2 саат).

Әзбәр өјрәймәк үчүн: Н. Кәнчәви. Өјрәнилән әсәрләриндән парчалар (мүәллимин мулаһизәсинә кәрә); И. Нәсими. «Ағрымаз», «Мәндә сығар ики чаһан...»; М. Фүзули. Өјрәнилән гәзәлләр вә гит'ә. «Лејил вә Мәчнун» поемасындан парчалар (мүәллимин төвсијәси илә); М. П. Вагиф. «Һајыф ки, јохдур», «Пәри», «Көрмәдим» (бир парча).

VIII сınıфда әдәбијјат үзрә шифаһи вә јазылы иш нөвләри

Бәди и әсәрләрин, јахуд онлардан верилмиш парчаларын әлһинин нәстәриниш үзрә) ифадәли охусу. Әдәби гәһрәманларын (мү- фәрди, груп һалында вә мүтајисәли сәчијјәсинә даир мүрәккәб план тәртиби. Мә'рузә, мә'лумат, еләчә дә әдәби тәнғиди мәгалә үчүн мүрәккәб план тәртиби. Бәди и әсәрләрин әсас епизодларының сәч- вә јығчам ифадә етмәк, мүәјјән мәсәләләри үмумиләшдирәрәк нә- тичәләр чыхармағ.

Бүтөв әсәр, јахуд ајры-ајры епизодлар әсасында үмумиләшдирил- миш нәтичәләр чыхармағла мүһакимә характерли инша (шифаһи вә јазылы), әјрәнилмиш әсәрләрин гәһрәманларының фәрди, груп һалында, мүтајисәли сәчијјәси (үмумиләшдирилмиш нәтичәләрлә). Әдәби гәһрәманын харичи керүнүшүнә, тәбиәтә, образлары әһәтә едән мүһитә (әјрәдилмиш әсәрләр әсасында) аид тәсвири-инша. Әдәби мөвзуда мүәјјән бир мәнбәјә әсасән мә'рузә вә реферат һа- зырламағ. Охунмуш китаба, бахылмыш сәһнә әсәринә рә'ј јазмағ. Әдәби-тәнғиди мәгалә јазмағ.

VIII сınıф шакирдләринин әдәбијјатдан биллик вә бачарығына верилән тәләбләр

Шакирдләр билмәлидирләр: В. И. Ленинин әдәбијјат һагғын- да мәгаләләрини, партија вә дәвләт сәнәдләриндә әдәбијјат мәсә- ләләрини; шифаһи халғ јарадычылығының хүсусијјәтләрини, халғ јарадычылығының кениш јайылымыш нөвләрини вә онларын хүсу- сијјәтләрини;

Әдәбијјат тарихиндә дөврләшмәни, һәмин дөврләри сәчијјәләндир- мәји;

програма дахил олан сәнәтқарын (шаир, јазычы), мәсәлән, Низа- ми Кенчәвинин, Мәһәммәд Фүзулинин, Молла Пәнаһ Вағифин һәјәтының, јарадычылығының, әсас хүсусијјәтләрини; бәди и әсәр- дә әкс олуған дөврүн сәчијјәви-хүсусијјәтләрини;

әјрәнилән әсәрин (епик, лирик, драматик) мөвзусуну;

әјрәнилән әсәрин әсас епизодларының вә лирик һәшијәләрин мөв- мунуну, онларын идеја бәди и әһәмијјәтини;

әјрәнилән әсәрин гәһрәманларыны, әсәрдә онларын јерини вә ролунун нәдән ибарәт олдугуну;

әјрәнилән әсәрдә образларын характерини, онларын конкрет-тари- хи, ичтимаи әһәмијјәтини;

бәди и әсәрин сүжетини, композисија хүсусијјәтләрини, образларын тәсвир олуған һадисәләрлә бағлылығыны;

әјрәнилән әсәрләрин жанр хүсусијјәтләрини;

әјрәнилән әсәрләрин үслуб хүсусијјәтләрини, бу вә ја башға әсәр- дәки сәчијјәви бәди и тәсвир вә ифадә васитәләрини вә онларын әсәрин идејасы илә әлағәсини;

Азәрбајҗан классик әдәбијјатында кениш јайылан ше'р шәкиллә- рини вә онларын хүсусијјәтләрини;

бу вә ја башға сәнәтқарын даһа чох мүрачиәт етдији әдәби жанр вә нөвү, онун сәбәбләрини;

програм материаллары илэ əлагəдар изаһ олунап әдәбијјатшүнас-
лыг аңлајышларыны;
програмда өзбәрләнмәси төвсијјә олунап мәтилләри.

Шакирдләр бачармалыдырлар: бәдии әсәри вә онлардан сечил-
миш парчалары, ејни заманда өзбәрләнмиш парчалары ифадәли
сүзмағы; өјрәнилмиш әсәрләри (јахуд онлардан ајры-ајры эпизод-
лары) тәһлил етмәк, паршылашдырмаг әсасында онларын идеја-бә-
ди әһәмијјәтини вә јазычы тәрәфиндән галдырылан проблем һаг-
ғында нәтичә чыхармағы; әсәрдә әдәби гәһрәманын һадисәләрлә
бағлылығыны, онун характер чәһәтләрини мүәјјәнләшдирмәји; әсәр-
дә тәсвир олунап һәјат һадисәләринин, социал мүнһитин әдәби гәһ-
рәманын характеринә, онун дүнја көрүшүнә көстәрдији тә'сири изаһ
етмәји; әсәрин тәһлили просесиндә сәчијјәви материал әсасында гәһ-
рәманын типиклији һагғында инандырычы фикир сөјләмәји. әсәрин
композицијасыны, сүжет хәттини, онун инкишаф мәрһәләләрини, ди-
лина бәдии тәсвир вә ифадә васитәләрини, әсәрин идејасы илэ онла-
ры əлагәләндримәји; тәсвир васитәләринин әмәләкәлмә принциплә-
рини изаһ етмәји; Азәрбајчан әдәбијјатына Низамј Кәнчәви, Мә-
һәммәд Фүзули кими сәнәткарларын јарадычылыг тә'сирини әдәби
фактларла әсасландырмағы; Азәрбајчан әдәбијјатынын классик сән-
әткарларынын јарадычылығында реализм вә романтизм элементлә-
рини фактларла изаһ етмәји; өјрәнилән нәзм әсәрләринин вәзнини,
форма хүсусијјәтләрини изаһ етмәји вә вәзнин теләбинә ујғун шә-
килдә аһәңләр охумағы.

Өјрәнилмиш әсәрләрин мәзмунуну ифадә етмәк вә инша јаз-
маг мәсәдилә мурәккәб план тутмағы; бәдии әсәрин мәзмунуну (бү-
төлүндә, јахуд ајры-ајры эпизодларыны) мүәјјән проблемләр гојуб
һәлл етмәклә шифаһи вә јазылы шәкилдә ифадә етмәји; өјрәнилән
әсәр әсасында мүнәкимә характерли (мүәзјән проблем гојуб һәлл
етмәклә) инша јазмағы; әдәби гәһрәманын харичи көрүнүшүнә, һә-
зәкәтләринә аид тәсвири инша тәртиб етмәји; әдәби мөвзуда мүәј-
јән бир мәнбәјә әсасән мә'рузә һазырламағы, реферат јазмағы;
әдәби-тәнғиди мөгаләләри конспектләшдирмәји.

IX СИНИФ (105 саат)

XIX әсрин биринчи јарысында Азәрбајчан әдәбијјаты

Дөврүн мәдәни вә әдәби хүласәси (ичмал), (4 саат).

Азәрбајчанын Русија илэ бирләшмәсинин Азәрбајчан-рус әдәби
әлагәләринин инкишафындакы ролу. Азәрбајчан әдәбијјатынын реал-
ист истипамәтдә инкишафы. Бу дөврдә әдәбијјатда габагчыл вә мү-
әсир идејаларын даһа да күчләнмәси. Ашыг ше'ри вә јазылы әдәбиј-
јат. Азәрбајчан ше'риндә тәнғид вә сатиранын инкишафы.
Азәрбајчан әдәбијјатында маарифчилик. Онун әсас хүсусијјәтләри.
А. Бакыханов, И. Гутпашынлы вә Мирзә Шәфи Вазеһ Азәрбајчан
маарифчи-реалист әдәбијјатынын әсас нүмајәндәләри кими.

Синифдәнхарич оху үчүн.

А. Бакыханов. Бәдии әсәрләри; И. Гутпашынлы. «Рәшид бәј вә Сәә-
дәт ханым»; М. Ш. Вазеһ. «Ше'рләри».

мә'лумат. Азербайжан әдәбијјаты вә ичтимаи фикринин инкишафында Н. Нәримановун ролу. «Баһадыр вә Сона» Азербайжан әдәбијјаты тарихиндә илк реалист роман иями. Әсәрдә халqlар достлуғу идејјасы. Баһадыр, Сона вә Јусиф сурәтләри. Романый сәнәткарлығ хусусијјатләри—композицијјасы, дили, услубу, бәдии төсвир васитәләри. Азербайжан әдәбијјаты тарихиндә «Баһадыр вә Сона» романынын әһәмијјәти.

Әдәбијјат нәзәријјәси. Елик жанр һағгында верилмиш билән дәрнләшдирилмәси, роман.

Синифдәнхарич оху үчүн.

Н. Нәриманов. «Надир шаһ», «Наданлығ», «Пир».

Фәнләрарасы әләғә: Азербайжан ингилаби бәһранын јетишдији дәрәдә; чаризм вә буржуазиянын милләтләр арасында тәфригәчилиғиңә гаршы Азербайжан болшевикләринин мүбаризәси; XX әсрин әввәлләриндә Азербайжан мәдәнијјәти; Азербайжанда маариф вә мәдәнијјәт сәһәсиндә чаризмин мүртәчә сијасәти; габағчыл мәдәнијјәт хадимләринин халг күтләләринин маарифләшдирилмәси уғрунда мүбаризәси, елм, әдәбијјат вә мөтбуат; «Молла Нәсрәддин» жураалы (VIII синиф, тарих).

Дүңја әдәбијјаты.

В. Шекспир. «Һамлет» (4 саат).

Вилјам Шекспарин һәјаты вә јарадычылығы һағгында мә'лумат. Драма турғун јаратдығы ән јахшы инсан сурәтләринин үмумбәшәри маһијјетинин төсвири. «Һамлет» фачиәсинин тәһлили. Һамлет сурәти. Әсәрдә сарај зиддијјәтләринин төсвири. К. Маркс вә Ф. Енкелс В. Шекспир јарадычылығы һағгында. Шекспир вә Азербайжан театры.

Әдәбијјат нәзәријјәси. Фачиә һағгында мә'луматы дәрнләшдирилмәк. Фачиәнин башлыча хусусијјәтләри. В. Г. Белински фачиә һағгында.

Синифдәнхарич оху үчүн.

В. Шекспир. «Отелло».

Совет әдәбијјаты үзрә сөһбәтләр (8 саат).

I. Азербайжан әдәбијјатында Ленин образы (2 саат).

М. С. Ордубади—«Ленинә»; С. Вурғун—«Ленинин китабы»; С. Рус-тай—«Күңәш»; Р. Рза—«Балы адасында Ленинлә көрүш»; М. Раһим—«Ленин Бақыда»; М. Чәләл—«Мүшфит»; Ә. Мәммәдханлы—«Гаралимаз күңәш» вә с.

II. Сон дөвр Азербайжан ше'риндә вә нәсриндә јени һәјат гуручулуғуну тәрәннүмү (2 саат).

Н. Хәзри—«Сон илләрин нәғмәләри». Н. Гусејизадә—«Әсәрләри (2 чилдә)». Б. Ваһрамов—«Фәһлә гардәш». И. Шыхлы—«Мәним рәгиби».

III. Сон дөвр Азербайжан драматуркијјасында мүасир совет адамларынын образы (2 саат).

И. Әфәндијев—«Сән һәмишә мәнимләсән», Б. Ваһабзадә—«Јағышдан сойра», Н. Хәзри—«Сән јанмасын», «Әкс сәда», И. Гасымов—«Нағыл башланайда».

IV. ССРИ халqlары әдәбијјатында нүмунәләр (2 саат).

Р. Рождественски—«Реввијем»; Межеләјтис—«Инсан», Р. Һәмзәтов—«Мәним Дағыстаным»; Ч. Ајтматов—«Көшәк көзү»; Зүлфијјә—«Шерләр»; М. Турсунзадә—«Асиянын сәси»; Ш. Рәшидов—«Галибләр».

Програм материалларынын өјрәнилмәси (83 саат).

Нитг инкишафы (10 саат).

Совет әдәбијјаты үзрә сөһбәтләр (8 саат).

Әдәбијјат нәзәријјәсиндән билијин системә салынамасы (4 саат).

IX синифдә әдәбијјат үзрә шифаһи вә јазылы иш нөвләри. Бәдии әсәрләрин вә онларын мүәјјән һиссәсинин ифадәли охусу (мүәллимин көстәриши, јахуд шакирддин сөзмәси илә). Әдәби гәһрәманларын фәрди, груп һалында, мүгајисәли сәчијјәси үчүн мүрәккәб план тәртиби.

Проблем характерли иншалара мүрәккәб план тәртиби; Охунмуш әдәби-тәнғиди мөгаләләр үзрә мәрүзә, тезис, мә'лумат һазырламағ үчүн мүрәккәб план тәртиби.

Бәдии әсәрләрин әсас эпизодларынын мәмумунун мүәјјән проблем тојуб һәлл етмәк вә үмумиләшдирмәк јолу илә ифадәли (шифаһи вә јазылы). Бир, јахуд бир нечә әсәр әсасында шифаһи вә јазылы ишә (охунмуш әсәрләрин гәһрәманларыны фәрди, груп һалында вә мүгајисәли сәчијјәләндирмәклә). Охунмуш әсәрләр әсасында проблем характерли иншаларын јазылмасы. Әдәби гәһрәманын харичи көркәмини, ону өһатә едән мүһити вә әсәрин идејјасынын ачытмасында онларын әһәмијјәтини әкс етдирән төсвир ишә (охунмуш әсәрләр үзрә).

Бир вә бир нечә мәнбәјә әсасланан әдәби мөвзуда мәрүзә, реферат һазырламағ.

Охунмуш китаблара, бахылмыш сөһнә әсәрләринә, кинофильмләрә, телевизија верилишләринә рәј јазмағ.

IX синиф шакирдләринин әдәбијјатдан билик вә бачарығларына верилән тәләбләр.

Шакирдләр билмәлидирләр:

В. И. Ленинин әдәбијјат һағгында мөгаләләрини («Көркәнини хатирәси», «Русијада фәһлә мөтбуатынын көчмишиндән»), партија вә дөвләт сәһәдләриндә әдәбијјатын гијмәгләндирилмәсини; XIX әсрин би-

ринчи və ikinci жарысында өзүнү көстөрөн ичтимаи-эдәби инкишафы: Азербайжанлы Рүсија илэ бирлэшмәсинин вә онун Азербайжан рус эдәби алағәләринин инкишафына көстәрдији мүсбәт тәсири; XIX әсрдә вә XX әсрин әввәлләриндә јазыб-јарадан көркәмли сәнәт карларын тәрчүмә ил һалы һалгында әсас мә'луматлары; дәврүн хүсусијәтләринин бәди әсәрләрдә нечә әкс олундуғуну; әрин инкичи жарысында Азербайчан эдәбијјатында нәзәрә чарпан инкишафы, тәнгиди реализмин күчләнәрәк М. Ф. Ахундов јарадычылырда јүксәк әнвәјә галхдығыны; М. Ф. Ахундов тәрәфиндән Азербайчан эдәбијјатында драматургијанын әсасы гојулдуғуну; Азербайчанда милли мәтбуатын вә театрын јаранмасыны;

Азербайчан ашығ ше'ринин даһа да инкишаф етдијини; М. Ф. Ахундов тәрәфиндән әсасы гојулан драматургијанын сонрағы инкишафыны вә онун нүмајәндәләрини;

XX әсрин әввәлләриндә Азербайчан эдәбијјатында демократик идејаларын даһа да күчләнмәсини, бу дәврдә өзүнү көстөрән эдәби мүбаризәни; демократик фикирли јазычыларын «Молла Нәсрәддин» журналы әтрафында бирлэшдијини; «Молла Нәсрәддин»чиләрин идеја кстигамәтини вә тәнгид һәдәфләрини; өјрәнилмиш әсәрләрин идеја мәзмунуну, жанр хүсусијәтләрини, эдәбијјатымызда һәр бир жанрын мөвгәјини; ајры-ајры јазычыларын (М. Ф. Ахундов, Ч. Мәммәдгулузадә, М. Ә. Сабир вә башгалары) фәрди үслуб хүсусијәтләрини; халгын маарифләнмәси уғрунда јазычыларын апардығы мүбаризәни; Азербайчан јазычыларынын рус дилинә вә эдәбијјатына вердикләри јүксәк гијмәти; ајры-ајры јазычыларын әсәрләри илэ әлағәдар өјрәдилән эдәбијјатшүнәслығ анлајышларынын (типиклик, хәлгилик, жанр, нов вә с.) әсас әләмәтләрини; бәди эдәбијјатын ичтимаи маһијјәтини; програмда өзбәр өјрәнилмәси төвсијә олунан мәтнләри.

Шакирдләр бачармалыдырлар: бәди әсәрләри, онлардан верилмиш парчаны жанрын (нәзм әсәрләрини вәзнин, гәлибин) тәләбигујғун оларағ ифадәли охумағы, еләчә дә өзбәр сөјләмәји (мүәллимә көстәриши илэ); өјрәнилмиш әсәрин идеја-мәзмунуну ачмағы; өјрәнилмиш әсәрдә образлар силсиләсиндә әсас гәһрәманын ролуну вә јерни мүәјјәнләшдирмәји; өјрәнилмиш әсәрдә сүжетин идеја-бәди әһәмијјәтини ачмағы, һәмин әсәрин композисијасыны шәрһ етмәји; әсәрдә ишләдилән дилин тәсвир вә ифадә васитәләрини вә әсәрин идејасы илэ бағлылығыны изаһ етмәји; охунмуш нәзм әсәринин вәзнин, гәлибин, бөлјүсүнү, гафијә гурулушуну мүәјјәнләшдирмәји; сәрбәст охудуғлары әсәрин һансы жанра дахил олдуғуну мүәјјәнләшдирмәји вә әсасландырмағы.

Охунмуш бир вә ја бир нечә әсәрин гәһрәманынын фәрди, тәуһалында вә мүгајисәли сәчијјәләндирилмәсинә даһр мүрәккәб план тәртиб етмәји; верилмиш проблем характерли инша мөвзусуна даһр мүрәккәб план тәртиб етмәји;

мә'рузә, мә'лумат үчүн, еләчә дә эдәби-тәнгиди мөгалә үчүн план тутмағы; бәди әсәр үзрә мүәјјән проблем гојуб һәлл етмәклә, мәзмун сөчмәк јолу илэ данышмағы вә ондан үмумиләшдирилмиш нәтичә чыхармағы; проблем шәклиндә верилмиш мөвзуда мүһажимә характерли инша јазмағы; эдәби гәһрәмәнләри мүгајисә јолу илэ сәчијјәләндирилмәји (үмумиләшдирилмиш нәтичәләрлә); диспутларда өз фик-

нин мөһөң дөлвлөрлө әсастандырарат чыхын етмәји; охунмуш әрлөк образын (гәһрәманын) харичи мәркәмини, әшјаны, тәбиәт шифаһи вә јазылы шәкилдә тәсвир етмәји, әсас идеја илә оиларын ақыллығыны ашқара чыхармағы; бир вә ја бир нечә мәнбә үзрә әдәби мөвзуда мәрузә һазырламағы; охунмуш бир вә бир нечә китаба мумиләшмиш шәкилдә) рәјј јазмағы; ичтимаи-сијаси вә әдәби-тәнқиди мөталәләр үзрә конспект тутмағы.

Х СИНИФ (105 саат).

Азәрбајчан Совет әдәбијјаты.

Кириш (4 саат). Русијада азадлыг һәрәкатынын үчүнчү—пролетар ингилабы дөврү. Сосиалист реализми әдәбијјатынын јаранмасы. I. Горјинин башчылығы илә мүтәрәғги јазычыларын әдәбијјатда деадент-модернист ахына гаршы мүбаризәси. В. И. Ленин әдәбијјатын партијалылығы вә классик ирсә јијәләнмәк һаггында. В. И. Ленинин «Партија тәшкилаты вә партија әдәбијјаты», «Пролетар мәдәнијјәти һаггында» әсәрләри.

Ҷөјүк Октјабр сосиалист ингилабы вә әдәбијјатда синфи гүввәләрин төвгеји. Совет әдәбијјатынын илк јарадычылары: М. Горки, Ј. Купа, П. Тычина, Г. Табидзе, Ё. Ёакопјан, М. С. Ордубади, Ч. Чаббарлы, Х. Рүстәм. Совет әдәбијјаты формача милли, мәзмунча сосиалист әдәбијјатыдыр. Партијанын әдәбијјат вә инчәсәнәт саһәсиндәки сијасәти. Сов.ИКП Програмы вә Сов.ИКП XXV гурултајы чохмилләтли совет әдәбијјатынын кәләчәк инкишафы һаггында.

Әдәбијјат нәзәријјәси.

Әдәбијјатын синфилији, партијалылығы, хәлгилији һаггында анлајыш.

1917—1931-чи илләрдә Азәрбајчан әдәбијјаты (2 саат).

Ҷөјүк Октјабр сосиалист ингилабы вә Азәрбајчанда Совет һакимијјәти урунда мүбаризә. Ингилабын әдәбијјата тәсири. Ингилаби мәтәбуатын вә реалист әдәбијјатын гүввәтләнмәси.

Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинин гурулмасы вә мүтәрәғги јазычыларын јени гурулушу рәғбәтлә гаршыламалары.

Коммунист Партијасынын әдәбијјат вә јазычылара гајғыкеш мүнасибәти: РҜ(б)П Мәркәзи Комитәсинин «Бәди әдәбијјат саһәсиндә партијанын сијасәти һаггында» 1925-чи ил тарихли гәтнамәси вә јун әһәмийјәти.

Ҷәнч јазычыларын јетишмәси. «Гызыл гәләмләр» иттифагы әсаһәсиндә Азәрбајчан Пролетар Јазычылары Чәмијјәтинин јаранмасы. Ҷәнч совет јазычыларынын (С. Рүстәм, С. Вурғун, Ә. Әбүлһәсән, М. Бүсәјн, М. Раһим, М. Мүшфиг, Р. Рза вә башгаларынын) илк әсәрләринин шејдана чыхмасы.

Ч. Чаббарлы. «Алмаз», «1905-чи илдә». (12 саат). Ч. Чаббарлынын һәјәти вә јарадычылығы һаггында мәлумат. Ингилабдан әввәлки јарадычылығы: ше'р, һекајә вә пјесләри. Илк әсәрләриндә буржуа әхлагынын тәнгиди. «Ајдын» вә «Огтај Елоғлу» пјесләриндә бу тәнгидин күчләнмәси. «Од кәлини» әсәриндә тарихи һадисәләрә мүнасибәт. Феодализмдин вә динләрин тәнгиди. Әсәрдәки мүнасибәт. Ч. Чаббарлы јарадычылығында гадын азадлыгы мәсәләси вә «Севил» пјеси. «Јашар» пјесиндә коллективләшмә дөврүнүн мәркин

кәскинлик вә мүасирлик. Шаирин Бөјүк Вәтән мұһарибәси илләриндә жарядычылығы. С. Рүстәм драматургиясы. С. Рүстәм ше'ринин иде- жа-бәдин хусусийәтләри, мөвзу актуаллығы вә с. Шаирин Азәрбај- чан совет әдәбијјатында јери. «Әләмдән нәш'әјә» ше'ринин тәһлили, чан совет әдәбијјатында јери. «Әләмдән нәш'әјә» ше'ринин тәһлили, Сосналист ингилабынын гәләбәси плә әлагәдар оларағ ше'рдә мүасир- лик вә инкибиллик әһвали-руһнијјәсинин гүввәтләнемәси. Јени һәјәтиң кәтирдийи севинч. «Ана вә почталјон» сурәтләри. руну әкс етдирән сәчијјәви әсәр кими. Ана вә почталјон сурәтләри. Анавың јүксәк мә'нәви әләминин бәдин ифадәси. Әсәрин гурулушу. «Ана вә почталјон» әсәри сүжетли лириканың ән јахшы нүмунәси кими. «Тәбризм» ше'риндә Вәтән мәһәббәти. Ше'рдәки дәррин ли- ризм, сәмиимийәт вә садәлик.

Әдәбијјат нәзәријјәси. Лирика вә онун нөвләри. Сијаси лирика һаггында верилмиш мә'луматы дәринләшдирмәк

Синифдәнхарич оху үчүн.

С. Рүстәм. Сечилмиш әсәрләри. Дөрд чилддә.

С. Вүргүн. «Вагиф», «Муған», «Зәнчинин арзулары» (12 саат).

С. Вүргүн Азәрбајчан совет поезиясынын ән көркәмли нү- мәјәндәләриндән бири кими. Шаирин һәјәти вә жарядычылығы һаг- гында мә'лумат. Лирик ше'рләри, поемалары, драм әсәрләри. «Вагиф» драмында XVIII әсрдә Азәрбајчаның мұһүм социал-сијаси һадисәләри- нин тәсвири. Вагиф—шаир, дипломат вә халг гәһрәманы кими. Шаир вә сарај мұһити. Драмда харичи ишғалчылара гаршы мұбаризәнин бәди ин'икасы, Ибраһим хан вә Гачар образларынын сәчијјәси. Халг һәрәкәтынын тәсвири (Елдар, Күрд Муса вә б.). Әсәрдә халглар дост- луғу идејясы. «Вагиф» драмынын әсас хусусийәтләри (социал вә шәхси етирасларын вәдәти, драматик конфликтин әсасыны тәшки- әтләк идејяларын тоғушмасы). Әсәрин композициясы вә бәди хусу- сийәтләри, дили. «Муған» поемасында гуручулуғ ишләринин, әмәк адамларынын төрәнүмү. Әмәк вә Вәтән мәһәббәтинин поемада бәди ифадәси. Сарван вә Манја образлары. «Зәнчинин арзулары». Поема- ның јаранмасы сәбәпләри. Зәнчи рәссам азадлығ уғрунда мұбаризә апаран адамларын үмүмләшмиш образы кими. Поемада сијаси кәс- инлик вә империализмин ифшасы. Әсәрин бәди хусусийәтләри вә тәрбијәви әһәмијјәти.

Әдәбијјат нәзәријјәси. Тарихи драм һаггында мә'луматы дәрин- ләшдирмәк. Поема һаггында верилмиш билијин дәринләшдирилмәси, һадисәләрин эпик-лирик тәсвири.

Синифдәнхарич оху үчүн.

С. Вүргүн. Әсәрләри. Алты чилддә (мүәллимин төвсияси илә).

С. Рәһимов. «Мейман» (6 саат). С. Рәһимов Азәрбајчан со- вет нәсринин көркәмли нүмәјәндәләриндән бири кими. Јазычынын һәјәти вә жарядычылығы һаггында мә'лумат. Роман вә повестләрдә («Шамо», «Сачлы», «Ајналы» вә с.) һаггында мә'лумат. Бу әсәрләр- дә бейнәмилләтчилик вә вәтәнпәрвәрлик идејялары. С. Рәһимовун ја- радычылығында көнд һәјәтинын кешиш эпик тәсвири. «Мейман». Повестин мөвзусу вә идејясы. Әсәрдәки әсас образлар. Мейман обра-

зы. Онун сиймасында әсл совет адамына хас олан дүзлүјүн, мә'нәви тәмилийин тәблиғи. Әсәрин композициясы.

Әдәбијјат нәзәријјәси. Јазычынын тәһкијә дили, фәрди үслуб.

Синифдәнхарич оху үчүн.

Рәһимов. «Шамо» романы, «Медалјон» вә «Ајналы» повестләри. М. Һүсејн. «Абшерон» (6 саат). М. Һүсејн көркәмли насир кими. Јазычынын һәјәти вә жарядычылығы һаггында мә'лумат. Илк әсәрләриндә ингилаби һәрәкәтын ин'икасы. Әсас һекајәләри, роман- лары вә пјесләри. «Абшерон» романы. Әсәрдә јени нефт јатағлары- ның истисмары уғрунда кедән мұбаризәнин ин'икасы. Әсәрдә фәһ- лә һәјәтинын кешиш тәсвири. Кәңч нефтчи кадрларын јетишмәсинә јашлы, тәчрүбәли нәслин гағғысы. Уста Рамазан вә Таһир образлары. Кәңч нефтчиләр нәслинин мүсбәт кејфијјәтләри. Романың совет нәс- ринин инкишафындакы әһәмијјәти.

Әдәбијјат нәзәријјәси. Һекајә, повест, роман эпик жанрын нөв- ләри кими. Совет әдәбијјатында мүсбәт гәһрәман.

Синифдәнхарич оху үчүн.

М. Һүсејн «Гара дашлар».

Фәһләрарасы әлагә: Совет Иттифагынын Бөјүк Вәтән мұһари- бәси; Азәрбајчан зәһмәткешләринин халг тәсәрруфатыны бәрпа вә даһа да инкишаф етдирмәк уғрунда мұбаризәси; илк дәниз нефт мә'- дәнләри; Азәрбајчанда мәдәни гуручулуғун јени наилијјәтләри (X синиф, тарих).

1950 — 1970-чи иләрдә Азәрбајчан әдәбијјаты (4 саат). Сов.ИКП-нин XXIV гурултајы мүасир дөврдә совет әдәбијјаты- ның вәзифәләри һаггында. Сов.ИКП МК-нын әдәби-бәди тәғтид һаг- гында, 1972-чи ил гәрары. Халгын һәјәт тәрзинин инкишафында вә адамларын мә'нәви-әхлағи чәһәтдән формалашмасында совет әдәбиј- јатынын ролу. Совет әдәбијјатында социал-тарихи вә әхлағи проблем- ләрин бәди һәлли. Әмәк, гуручулуғ, сүлһ уғрунда мұбаризә, халг- лар достлуғу проблемләри 50—70-чи илләр әдәбијјатынын әсас мөв- зусу кими.

1950—1970-чи илләрдә Азәрбајчан әдәбијјатында нәзәрә чар- пан инкишаф. Ше'р саһәсиндә О. Сарывәлли, Б. Ваһабзаде, Һ. Һү- сејнзаде, Н. Хәзри кими мүәллифләрин мүвәффеғијјәти әсәрләри- нин мейдана кәлмәси вә онларын жарядычылығына верилән јүксәк гәјмәт. Бу дөврдә јаранан вә бөјүк марағ доғуран нәср әсәрләри (М. Һүсејнин «Гара дашлар», И. Гасымов вә Һ. Сејидбәлинин «Узағ саһилләрдә», И. Гасымовун «Инсан мәскән салыр», М. Ибраһимовун «Бөјүк дајағ», Ә. Вәлијевин «Будағын хатирәләри», И. Әфәндијевин «Дағлар архасында үч дост», Ә. Әбүлһәсәнин «Достлуг галасы», «Та- маша гарынын нөвәләри», М. Чәләлын бир сыра һекајәләри, И. Шых- лынын «Дәли Күр», Б. Бајрамовун «Фәһлә гардаш» вә с.).

Бу дөврдә јаранан драм әсәрләри (И. Әфәндијевин «Баһар су- лары», Ә. Мәммәдханлынын «Ширван кәзәли», М. Һүсејнин «Алов» вә с.).

Мүасир дөвр әдәбијјатында В. И. Ленин образы.

Р. Рза. «Ленин» (6 саат). Рәсул Рзанын һөҗаты вә җарадычлыгы һаггында мә'лумат. Рәсул Рза җарадычылыгынын әсас хүсусијјәтләри: һуманизм, вәтәнпәрвәрлик, мотивләри, социал-сигәси лирикасы. Поемалары вә пјесләри һаггында мә'лумат.

«Ленин» поемасы. Әсәрдә В. И. Ленин образы, Ленин фикринин вә ишинин өлмәзлији, Халгын партија илә, рәһбәрлә бирлији идејасы, Поеманын гурулушу. Әсәрдә лирик-эпик үнсүрләр, Поеманын дили бәдии хүсусијјәтләри (фикир долгунлуғу, сөздән бачарығла истифаде, образлылығ вә с).

Әдәбијјат нәзәријјәси. Әдәбијјатда ән'әнә вә новаторлуг.

Синифдәнхарич оху үчүн.

Р. Рза. «Дуғулар, дүшүнчәләр».

М. Ибраһимов. «Бөјүк дајағ». (6 саат). М. Ибраһимов Азәрбајҗан совет һәсрнин көркәмли нумајәндәси кими. Әдибин һәҗаты вә җарадычылыгы һаггында мә'лумат. һекајәләри, пјесләри вә романлары. М. Ибраһимовун социал фәалијјәти. «Бөјүк дајағ», Әсәрин мөвзусу. Романда колхоза коллектив рәһбәрлик мәсәләләринин тојулдушу вә һалли. Романда аилә-мәишәт, мунасибәтләри. Әсәрдәки әсас образлар: Рүстәм киши, Сәкинә, Гараш, Маја, Пәршан, Јасты Салман вә с.

Синифдәнхарич оху үчүн.

М. Ибраһимов. «Кәләчәк күн».

СССР халғлары әдәбијјаты. (2 саат). Совет әдәбијјаты чохмилләтли әдәбијјатдыр. Совет әдәбијјатынын ән көркәмли нумајәндәләри: В. Мајаковский, М. Шолохов, А. Корнейчук, М. Ауезов, М. Турсулзаде, М. Шейхзаде, Б. Кербабајев, Ч. Айтматов, А. Исаакян, Г. Табидзе, Р. һәмзәтов, Е. Межеләјтис вә б.

М. Горки. «Ана» (6 саат). Пролетар әдәбијјатынын җаранмасында вә инкишафында М. Горкинин ролу. Әдибин һәҗаты вә җарадычылыгы һаггында мә'лумат. Илк һекајәләри, роман вә повестләри. Драм әсәрләри. «Ана» романында 1905-чи ил ингилабы дөврүндә баш верән әсас социал-сигәси һадисәләрин тәсири. Инсан характерләринин ингилаби мубаризәдә формалашмасы мәсәләси. Павел Власов образы. Ананын—Пәләкәја Ниловианын мә'нәви инкишаф јолу. Романда фәйле һәрәкәтынын бәдии инкикасы. В. И. Ленин «Ана» романы һаггында «Ана» романы социалист реализминин классик нумунәсидир. Совет әдәбијјатынын инкишафына «Ана» романынын тәсири. М. Горки вә Азәрбајҗан.

Синифдәнхарич оху үчүн.

М. Горки. «В. И. Ленин» очерки, һекајә вә пјесләри.

Мүасир харичи әдәбијјат (2 саат). Мүасир харичи әдәбијјат һаггында гысә мә'лумат. Харичи өлкәләр әдәбијјатында тәңгида реализмин инкишафы. (Т. Драйгерин «Америка фачиәси» романы, Әвиэ Несинин һекајәләри вә б.). Мүтәрәтти јазычларын социалист

реализми методуна кечмәси, (В. Брехтин «Кураж ана» драмы, Н. Бикмәтин «Гәрибә адам» пјеси вә б.). Харичи јазычларын сүлһ вә демократија уғрунда мубаризәси (Америка јазычысы Е. һемингвейин «Әлвида. силаһ!» романы).

Социалист өлкәләри әдәбијјатынын наилијјәтләри.

Програм материалларынын өјрәнилмәси (91 саат).

Нитг инкишафы (10 саат).

Әдәбијјат нәзәријјәсиндән билији системә салынымасы (4 саат).

X синифдә әдәбијјат үзрә шифаһи вә јазылы иш нөвләри. Бәдии әсәрин, јахуд онун мүәјјән һиссәсинин ифадәли охусу (мүәллимин көстәриши вә шакирдләрин сечмәси үзрә), еләчә дә әзбәр сөјләнилмәси. Мүхтәлиф әдәби нөвләр үзрә шифаһи вә јазылы иш үчүн мүрәккәб план тәртиби. Бәдии әсәрин мазмунуна вә мүјјән проблем тојмағ вә һәлл етмәк јолу илә ајры-ајры эпизодларын јазылы, јахуд шифаһи ифадәси (үмумиләшдирилмиш нәтичәләрлә). Бир вә бир нечә әсәрдә мүәјјән бир проблем үзрә муһакимә характерли иншанын апарылмасы (шифаһи вә јазылы). Өјрәнилмиш әсәрин гәһрәманларынын фәрди, груп һалында муһакимә сәчијјәләндирилмәси (үмумиләшдирилмиш нәтичәләрлә). Сәрбәст охунмуш әсәрләр үзрә проблем характерли иншаларын апарылмасы; Синифдә өјрәнилмиш вә мүстәгил охунмуш әсәрләрдәки образын харичи көркәминин, ону әһәтә едән муһитин, тәбиәтин тәсири вә онларын әһәмијјәтинин ашқара чыхарылмасы (шифаһи вә јазылы). Био вә бир нечә мөнбә үзрә әдәби мөвзуда реферат вә мә'рузә һазырламағ. Охунмуш бир вә бир нечә китабын, бахылмыш кинофильмләрин, телевизија тәрилишләринин аннотасијјасынын верилмәси вә онлара реј јазылмасы.

В. И. Ленинин әдәбијјата даир мөһәләләрине вә партија сөнәдләриндә әдәбијјат мәсәләләрине даир тезис вә конспект һазырламағ.

X синиф шакирдләринин әдәбијјатдан билик вә бачарығна верилән тәләбләр.

Шакирдләр билмәлидирләр: В. И. Ленинин әдәбијјат һаггында мөһәләләринин («Л. Н. Толстој», «Норсәнин хатирәси», «Русија фәйлә метбуатынын кечмишиндән», «Пролетар мәдәнијјәти һаггында», «Партија сәһә тәшкилаты вә партија әдәбијјаты») әсас мүддәәләри, партија сәһә нәдләриндә әдәбијјат һаггында ирәли сүрүлән фикирләри; пролетар ингилабы дөврүнүн хүсусијјәтләринин; социалист реализми әдәбијјатынын җаранмасынын; халг азадлығ һәрәкәтынын әдәбијјатда әкс олтырмаһинын (җаранмасынын) әмәлә кәлмәсинин; бу дөвдә сәһә; чохмилләтли совет әдәбијјатынын һаггында ингилаби мубаризәләрә; јарадан сөнәткарларын җарадычылыгында ингилаби мубаризәләрә; ин әкс олунмасыны; Азәрбајҗан Пролетар Јазычлары Чәмијјәтинин җаранмасынын, кәнч Азәрбајҗан јазычлары дестәсинин мејданын һиссәсинин вә онларын җарадычылығ нумунәләринин; бу дөвдә јазычларын җарадан јазычларын һөҗат вә җарадычылығ јолуну; өјрәнилән әсәрләрин идеја-мовзу әсасыны; ајры-ајры дөврләрдә он илаһә кечән һади

сәләрин Азербайжан совет әдәбијатында әкс олунмасыны; Азербайжан совет әдәбијатында нәзәрә чарпан мөвзу дәирәсинин кеңишлијини, жанр рәңкарәклијини; өјрәнилмиш әсәрләрин әсас гәһрәманларыны вә тәсвир олунан һадисәләрлә онларын алағәсини; өјрәнилмиш әсәрләрин жанр вә үслүб хүсүсијәтләрини; СССРИ халглары арасында әдәби алағәләрин мөддикчә мөһкәмләндијини; совет әдәбијатынын формача, милли, мөзмүнчә социалист әдәбијат олмасыны; совет әдәбијатынын үмүмдүнја әһәмијәтини; ајры-ајры сәнәткарларын јарадычылыг нүмунәләринин өјрәдилмәси илә алағәдар изаһ олунан әдәбијат шүнәслиг аялајышларынын (совет әдәбијатынын партијалылыгы, хәлгилији, социалист реализми, ән'әнә вә новаторлуг, совет әдәбијатында мүсәбәт гәһрәман вә с.) маһијәтини; програмда әзбәрләнмәси төвсикә олунан әсәрләри, јахуд әсәрләрдән мүөјјән парчалары әзбәр сөјләмәји.

Шакирдләр бацармалыдырлар: бәди әсәри, јахуд әсәрдән сечилмиш һиссәни (мүәллимин мөстәриши вә ја шакирдин сечмәси үзрә) ифадәли охумагы вә әзбәр өјрәнилмәсини програмын тәләб етдији әсәрләри әзбәр сөјләмәји; өјрәнилмиш әсәрин идеја-мөвзу әсасыны ачмагы; әсәрдәки образлар системиндә гәһрәманын ролуну вә јерини, јашадыгы мүнһитә мүнәсибәтини мүөјјәнләшдирмәји; өјрәнилмиш әсәрдә мүәллифин идеја-әхлагы консепсијасыны ашқара чыхармаг мәсәдилә образлары гаршылашдырмагы; Азербайжан совет әдәбијатында мүхтәлиф жанрлар мөхсүс әсәрләрин гәһрәманларыны мүөјјән проблемә көрә гаршылашдырмагы; өјрәнилмиш әсәрләрдә сүжетин идеја-бәди әһәмијәтини, композисијасыны, дилин тәсвир вә ифадә васитәләрини вә онларын вәһдәтини мүөјјәнләшдирмәји; мүстәгил охунмуш әсәрләрин һансы жанра дахил олдуғуну әсастандырылмыш шәкилдә мүөјјәнләшдирмәји; мүстәгил охунмуш әсәрләри мөзмүнчә форманын вәһдәти бахымындан тәһлил етмәји; диспутларда өз бахышыны әсәрдән кәтирилән дәлилләр вә фактларла әсастандыраг ифадә етмәји, шакирдләр, јахуд әһали гаршысында әдәби мөвзуда мәрүзә илә чыхыш етмәји.

Бүтүн шифаһи вә јазылы иш нөвләринә мүрәккәб план тәртиб етмәји; бәди әсәрин әсас эпизодларыны мүөјјән проблем гәјүб һәли етмәклә үмүмиләшдирилмиш нәтичәләрлә ифадә етмәји; өјрәнилмиш вә мүстәгил охунмуш әсәрләр әсасында проблем характерли инша һазырламагы; образын харичи көркәминә, ону әһәтә едән шәрәитә, тәбиәтә, аид тәсвири инша јазмагы (өјрәнилмиш вә мүстәгил охунмуш әсәрләр әсасында); бир вә ја бир нечә мәнбә үзрә әдәби мөвзуда мәрүзәләр, рефератлар һазырламагы; аудиторија гаршысында әввалчәдә һазырланмыш мәрүзә илә, рефератла чыхыш етмәји, еләчә дә мубәһисәни кедишиндә өз фикрини сәрбәст сөјләмәји; охунмуш бир вә ја бир нечә китаба аниотасија вә рә'ј јазмагы; В. И. Ленинин әдәбијат һаггында әсәрләринин вә партија сәнәдләриндә әдәбијат мәсәләләринин гәјүлушүвүн тезис, јахуд конспектини һазырламагы.

Сизин китаб рәфиниз үчүн

Г. БАҒЫРОВ. «БӘДИИ ӘСӘРЛӘРДӘ ДАНЫШЫГ ДИЛИНИН ГРАММАТИК ХҮСҮСИЈӘТЛӘРИ».
БАҚЫ, 1978.

МӨ'ЛУМ олдуғу кими, XIX әсрин сону XX әсрин әввәлләрдә әдәби дилин чанлы данышыг дили вә диалект, шивә әсасында формалашма дөврүдүр. Бу дөврдә әдәби дил там тәкмилләшмиш сабит нормалара малик дејилди. Хүсүсилә чанлы данышыг дилиндә ишләнән грамматик вариантлардан даһа чох ифадә олуғурду. Одур ки, бу дөврдә јазылмыш бәди нәср әсәрләриндә чанлы данышыг дили, диалект вә шивә тәсири күчлү олмушдур. XIX әсрин сону XX әсрин әввәлләриндә јазыб-јаратмыш бәди сөз усталарындан Ч. Мәм-мәдтулузадә, Ә. һагвердијев, Н. Нәриманов вә Ј. В. Чәмәнзәмилли данышыг дилинин зәнкин грамматик хүсүсијәтләриндән, даһа чох фајдаланмыш вә о дөврүн башта сәнәт кадрларындан фәргләнмишләр. Елә буна көрә дә бу сәнәткарлары әсас көтүрүб һәһил дөврдә јазылмыш нәср әсәрләринин дилиндә данышыг хүсүсијәтләрини тәдгиг етмәк әдәби дил тарихи, еләчә дә бәди нәср дилимизин иншаф тарихи үчүн марағлы вә актуалдыр. Гејд едә ки, дилимизин тарихи үчүн зәнкин фактларла долу олан бу дөврүн нәср әсәрләриндәки данышыг дилинин грамматик хүсүсијәтләри, мүсәбәт әдәби дилимиздән фәргләнән хүсүсијәтләри систем шәклиндә тәдгиг олунмамышдыр. Мүасир дил бахымындан тәәччүб доғуран грамматик формаларын һәмнин дөвр үчүн норма кими ишләнмәси тәбиндир.

Г. Ә. Бағыровун «Бәди әсәрләрдә данышыг дилинин грамматик хүсүсијәтләри» адлы китабында бу мәсәләләр атрафлы ишыландырылмышдыр. О, тәдгигат боју әдәби дил нормаларындан фәргләнән мүасир әдәби дилимиздә ишләнмәјән, анчаг данышыг нитгинә, диалект вә шивәләрә аид олан грамматик хүсүсијәтләри зәнкин фактлар әсасында вермишдир.

Г. Ә. Бағыров әсәрин кириш һиссәндә шифаһи нитгин голундан сөһбәт салыр вә биринчи голу әдәби, икинчи вә үчүнчү голу гејри-әдәби формалар кими гәбул едир. Мүәллиф, Азербайжан дилчиндә бу сәһәдә олан мөвчуд фикирләрә истинад едәрәк, шифаһи нитгин икинчи (мүхтәлиф шивә нүмајәндәләринин данышыгы) вә үчүнчү (аилә-мәишәт сөһбәтләри) голуну шәрти олараг бирликдә данышыг дили адландырыр. Елә мүәллифин бүтүн тәдгигат боју нәзәрдә тутдуғу данышыг дили аялајышы да будур.

Әсәрдә исем, онун һал, мәнсубият категориялары, сифәт, сәй, әвәзлик, фе'л вә онун мә'на новләри, шәкилләри, мәсдәр, гошма, бағлајычы, әдат вә модал сөзләр һағғында о дөврун нәср әсәрләриндән топланмыш материал әсасында мүәсир әдәби дилимиздә ишләп мәнә, диалект вә шивәләримиздә, јахуд да дилин гәдим мәнбәләриндә мушаһидә едилән фәргли грамматик хүсусиятләр кениш изаһ олуңмушдур.

Мәлум олдугу кими, данышыг дилинә мәхсус бир сыра синтактик хүсусиятләр вар ки, бунлар әдәби дилин синтактик нормаларындан аз-чоһ фәргләнир. Бу фәргләр өзүнү чүмлә үзвләринин сырасында, аналитик формаларын даһа чоһ ишләnmәсиндә, хәбәрин тәкрярында, бағлајычысыз мүреккәб чүмләләрин инкишафында көстәрир. Данышыг дилинә мәхсус белә сәчијәви синтактик хүсусиятләр, чоһ шүбһәсиз ки, Ч. Мәммәдгулузадә, Ә. һағвердијев вә Ј. В. Чәмәнзәминли кими чанлы данышыг дилиндән фәјдаланан сәвәткарларын нәср дилиндә даһа күчлү шәкилдә өз әксини тапмышдыр. Бүтүн бу кими мәсәләләрин дә елми һәллинә Г. Вағыровун тәдқиғатында кениш јер верилмишдир.

Китаб орта мәктәб мүәллимләри үчүн дә фәјдалыдыр.

Ә. ӘЛИЈЕВ.

филология елмләри һәмизәди.

«ӘДӘБИЈАТШУНАСЛЫГ ТЕРМИНЛӘРИ ЛУГӘТИ», «МААРИФ», 1978

Ш АКИРДЛӘРИН тәлими вә коммунист тәрбијәси мәсәләләринә партија вә һөкүмәтимизин гајғысы вә тәләбләри артыгча мәктәбләрин дөврумүзүн руһуна мувафиғ стабил дәрсликләрә дәрс вәсаитләринә, лугәт вә мәлумат китабларына олан еһтијажы да илден-илә чоһалыр. Бу бахымдан «Маариф» нәшријатынын «Әдәбијатшунаслыг терминләри лугәти»ни (тәртиб едәни филология елмләр доктору, профессор Әзиз Мирәһмәдов, елми редактору педогоги елмләр һәмизәди Мираббас Аслановдур) бөјүк тиражла (30000) нәшр етмәси хүсусилә тәғдирләјидир. Һәрһаһ орта мәктәб шәкирәлләри үчүн әдәбијат нәзәријәсинә аид дәрслијин вә һа дәрс вәсаитинә үзүн илләрдән бәри (20 илден артыг) нәшр едилмәдијини дә бура әлаве етсәк, көстәрилән лугәтин вә гәдәр бөјүк әһәмијәтә малик олдугу ашкар олар.

Мүәллиф совет әдәбијатшунаслығы саһәсиндә сон илләрдә әлдә едилмиш нәшријәтләрдән сәмәрәли истифадә едәрәк, һәмчинин кениш охучу күтләсинә арзу вә тәклифләринә нәзәрә аларағ китабын 1-чи (1957) вә 2-чи (1965) нәшриндә бурахылмыш гүсурлары арадан гәлдәримиз, бир сыра елми терминләрин изаһыны вермиш, бәзиләрини үсә изаһыны кенишләндирмиш вә бунунла әлағәдәр мисалларын саһыны артырылмышдыр. Кечән нәшрләрдән фәргли оларағ китабда совет халықары әдәбијатына, һәмчинин дунја әдәбијатына аид бир сыра терминләрин илк дәфә оларағ изаһы верилмишдир. Бу терминләрин изаһында мүәллиф һағы оларағ рус дилиндә нәшр олуңмуш елми китабдан даһа чоһ истифадә етмишдир. Китабда Јазын вә Орта Шәрг халықларынын постикасына аид терминләр, хүсусилә Азәрбајҗан әдәбијатына даһа јахын олан елми-нәзәри терминләрин кениш јер тутмасы вә изаһ едилмәси мүәллифин

бөјүк мүәффәғијәти һесаб олуңмалыдыр. Беләликлә, китабда 418 терминин мәғсәдәһәһүлү мисалларла изаһ едилмәси охучулары олдугча разы салмышдыр.

Мүәллиф китабын тәртиби заманы истифадә етдији әдәбијатын кениш сјаһысыны да вермәји мәғсәдәһүҗун һесаб етмишдир. Бу нәтијиб вә хејрихәһ иш кениш охучу күтләсинә, хүсусилә мүәллимләрә, һәм мәктәб тәләбәләринә, һабелә кәһч филолог алимләрә вә тәдқиғатчыларә бөјүк көмәк мәғсәди дашыјыр.

Һеч шүбһә јохдур ки, «Әдәбијатшунаслыг терминләри лугәти» китабы биринчи нөвбәдә орта мәктәбин әдәбијат мүәллимләринә көзәл вә гијмәтли һәдијјәдир.

А. БАБАЈЕВ.

Ј. СЕЈИДОВ. «АЗӘРБАЈҖАН ДИЛИ» (АЛИ МӘКТӘБ- ЛӘРИН РУС БӨЛМӘЛӘРИ ÜЧÜN ДӘРСЛИК). «МААРИФ» 1978.

М аариф» нәшријаты С. М. Киров адына АДУ-нун профессору Ј. Сејидовун али мәктәбләрин рус бөлмәләри үчүн «Азәрбајҗан дили» дәрслијини чапдан бурахмышдыр.

Али мәктәбләрин рус бөлмәләриндә Азәрбајҗан дилинин тәдриси үчүн мүкәммәл бир дәрслијә чоһдан бөјүк еһтијаж вардыр. Бу бахымдан профессор Ј. Сејидовун «Азәрбајҗан дили» китабы чоһ фәјдалыдыр. Дәрслик өз әһәтә даирәсинә, гурулушуна көрә әввәлки дәрсликләрә нисбәтән фәргләнир.

Дәрслик «Фонетика», «Лексика», «Морфолоҗия» вә «Синтаксис» бөлмәләриндән ибарәтдир.

Дәрсликдәки чалышмалары характер етибарилә үч әстигамәтдә гурулашдырмағ олар:

1) грамматик чалышмалар; 2) нигт инкишафы үзәрә чалышмалар; 3) грамматик вә нигт инкишафы үзәрә чалышмалар.

Китабда диггәти чәлб едән чәһәтләрдән бири фонетика вә грамматикаја аид изаһатларын русча тәрчүмәсинин вә јерә кәлликчә, һәр ики дилдә мувафиғ гајдаларла әлағәдәр муҗајисәләрдән верилмәсидир. Белә тәрчүмәләр вә муҗајисәләр бир тәрәфдән тәләбәләрә тәрчүмә вәрдиши ашылаыр, онларын лугәт еһтијажынын зәһкинләшдирмәјә мүәјјән дәрәҗәдә көмәк көстәрир, дикәр тәрәфдән грамматик гајданын дәғиг баша дүшүрүлүсинә имкан јарадыр.

Дәрсликнин марағлы чәһәтләриндән бири дә булар ки, китабда шифаһи халғ әдәбијатындан, ашыг јарадычылығындан, Мәһсәти, Хағани, Низами, Нәсими, Хәтан, Фүзули, Вағиф, Нәгәван кими классик сөз усталарынын әсәрләриндән, еләчә дә мүәсир Азәрбајҗан совет әдәбијатындан мүәјјән нүмүнәләр верилмишдир: бунлар тәләбәләрдә Азәрбајҗан әдәбијаты тарихи һағғында мүәјјән тәсәввүр јарадыр. Бу материаллардан һәм ифадәли оху, һәм дә чалышма мәтнин кими истифадә етмәк мүмкүндур.

Үмидварыг ки. һаггында даһышылап «Азәрбајчан дили» кита-
бы. лаазымлы бир дәрслик кими, али мәктәбләримизин рус бөлмәлә-
риндә тәләбәләрин Азәрбајчан дилини өјрәнмәләринә јахындан кө-
мәк едәчәк вә мүәллимләрин тәлим imkanларыны даһа да кениш-
ләндирәчәкдир.

С. ҺҮСЕЈНОВА.

Редаксија һеј'әти: Ә. Әфәндизадә (редактор), А. Бабајев (редак-
тор муавини), А. Абдуллајев, Ч. Әһмәдов, З. Сәмәдов, Ә. Кәлбәлијев,
Ш. А. Микајылов.

Техники редактор вә корректор Рәсубә Рәһимова.

Чапа имзаланмыш 29/V-1979-чү ил. Кағыз форматы.
 $60 \times 84 \frac{1}{16} = 3,0$ кағыз вәрәги, 6,61 чап вәрәги.

ФГ 14272.

Сифариш 2273.

Тираж 13490.

Редаксијанын үнваны: Бақы, Низами күчәси, 58. Телефон: 93-55-82.

Бақы, «Коммунист» нәшријатынын мәтбәәси.

25 гəпик

76302

«ПРЕПОДАВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА
И ЛИТЕРАТУРЫ»

(Методический сборник)

Выпуск 2

(На азербайджанском языке)

Приложение к журналу
«АЗЕРБАЙДЖАН МЕКТЕБИ»

Баку—1979